

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

CULTIUS, ESPECIALITZACIÓ I MERCATS

**X CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL**

4 a 6 d'abril de 2019

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Diputació de Lleida
municipis, territori i tu.

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

**La introducció i l'expansió dels conreus americans a Catalunya:
la patata i el blat de moro**

Albert FÀBREGA

La introducció i l'expansió dels conreus americans a Catalunya: la patata i el blat de moro

Albert Fàbrega

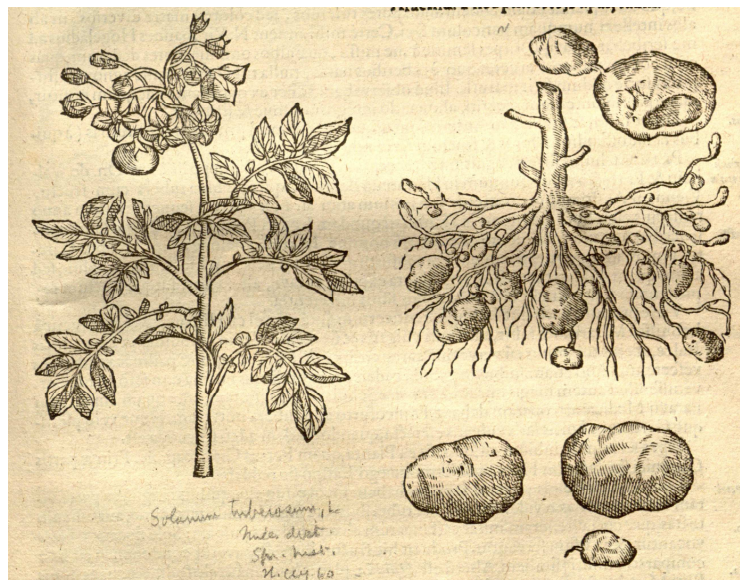
fabrega.albert@gmail.com

Resum

Aquesta ponència és una revisió de (Fàbrega, 2016). S'hi estudia la introducció i l'expansió de la patata i el blat de moro a Catalunya. Les plantes es coneixien des del segle XVI, portades a Europa pels descobridors espanyols, però van haver de passar gairebé 200 anys perquè el seu conreu s'establís a gran escala. La generalització del conreu del blat de moro no va presentar obstacles importants, però la introducció de la patata va topiar amb resistències de tota mena. En general, a Europa, la patata es va acceptar ampliament per al consum humà al llarg del segle XIX. Els treballs dels agrònoms, i les fams periòdiques, van vèncer finalment les reticències. En el cas de Catalunya els conreus americans es van desenvolupar plenament al llarg de la primera meitat del segle XIX.

Paraules clau: patata, blat de moro, conreus americans, Catalunya.

Introducció

Figura 1.- Gravats de l'any 1601 de la planta de la patata (Font: C. Clusius).

Els conreus americans són una sèrie de vegetals que el segle XVI van ser portats a Europa pels conqueridors espanyols, i que fins llavors eren desconeguts al vell continent. Algunes d'aquestes plantes van ser, durant anys, una mera curiositat exòtica, fins que, mica en mica, es van incorporar al consum humà, i, com en el cas de la patata -un conreu estratègic-, es van convertir en l'aliment bàsic per a les capes socials més pobres. En algun moment es va creure que la patata seria la solució de les fams que periòdicament recorrien Europa. Així, l'any 1851, llegim (Burgos 1851: col. 2106):

Antes de generalizarse en el antiguo continente el cultivo de la patata, hallábanse la mayor parte de los pueblos de Europa afligidos frecuente y periódicamente por hambres, cuya relación forma una parte de la historia de aquellos países. Cuando los españoles, conducidos por Cristóbal Colón, saltaron por la vez primera en el continente americano, estaban seguramente lejos de sospechar que aquella tierra desconocida encerraba en su seno un tesoro infinitamente más precioso que todas las minas de Méjico y del Perú, y que todo el oro amontonado en los palacios de los ca-

ciques. *Este tesoro era la patata, cuya introducción en Europa debía, dos siglos después, modificar completamente el sistema económico del Antiguo Mundo.*

Un altre autor (Anònim 1859-1861: 332) va escriure, l'any 1857:

Uno de los más preciados dones, acaso el mejor con que América ha enriquecido a Europa, es el solano de Quito. La hoy prosaica patata, adorno un tiempo de las opiparas mesas del lujo, ha llegado a ser el pan de los pobres; fecundísimo manatíal de fécula, azúcar y aguardiente, evita el hambre y modifica las carestías.

La introducció del conreu de la patata a Europa no va ser senzill. Passarien ben bé 200 anys abans que es comencés a estendre. La dependència alimentària bàsica dels cereals i el llegums -blat, espelta, mill, civada, faves, lleties, pèsols, cigrons, i tramussos- feia milers d'any que durava (Columela 1979: 59-60), segurament des dels inicis de l'agricultura. Per altra banda, com assenyala Bernal (Bernal 1997: 271) *aun siendo innegable el interés mostrado desde España y resto de Europa, el influjo e impacto económico que pudieran tener las plantas y cultivos americanos en el viejo continente tardaría tiempo en dejarse percibir.*

En aquest sentit és significatiu un comentari de Dillon: *the common potatoe which is only known of late years at Madrid, and not in any other part of the kingdom, except Galicia where they are common as having been first brought there by the Spaniards, and from thence conveyed originally to Ireland* (Dillon 1780: 331).

En ser un vegetal desconegut a Europa, va costar fins i tot definir-ne les característiques i donar-li un nom únic, de manera que, per una banda, el mateix tubèrcul tenia -i té encara- molts noms diferents segons els llocs, i, per altra banda, durant molt de temps es van confondre diferents vegetals amb la patata (Eiras Roel 1998: 66) (Moreno Gómez 2010: 49-53). A més a més hi havia una gran varietat de patates.

Figura 2.- *El primer gravat que mostra la planta de la patata (J. Gerarde, 1597).*

L'altre gran conreu americà era el blat de moro. La seva introducció a Europa va presentar menys obstacles que el de la patata, de manera que a finals del segle XVIII, a Espanya, el seu conreu era molt general. El 1799 es produïa blat de moro en quantitats més o menys importants en 19 de les 34 províncies espanyoles (Polo Catalina 1803).

En l'anàlisi de la introducció i difusió de la patata i el blat de moro a Catalunya les principals fonts usades han estat els diccionaris geogràfics del segle XIX. Al mateix temps s'ha analitzat el desenvolupament del conreu en d'altres indrets d'Espanya i d'Europa.

Introducció de la patata a Europa des d'Amèrica

Algunes fonts diuen que va ser l'anglès sir Francis Drake qui des de Virginia va portar les patates a Europa. Altres fonts parlen de que va ser sir Walter Raleigh qui en va popularitzar el conreu a Europa (Olmedilla 1896: 107). Friedrich afirma que l'any 1565 John Hawkins va dur la primera patata a Irlanda, que el 1584 Walter Raleigh la va dur de Virginia i que el 1586 va ser Francis Drake qui la va portar a Europa, i no dubta en assenyalar a aquests tres com els introductors de la patata a Europa (Friedrich 1862: 146). En qualsevol cas els conqueridors espanyols coneixien el tubercle i molt probablement en van portar exemplars. De totes maneres, la patata va ser ignorada durant molt temps, fóra dels ambients dels naturalistes experimentals, i es va considerar una planta exòtica, sense utilitat real.

L'any 1553, Pedro Cieza, en la seva crònica del Perú, escrivia:

Los naturales de esta tierra son de mediano cuerpo, y tienen y poseen fertilísima tierra, porque se da gran cantidad de maíz y yuca y ajos o batatas, y otras muchas maneras de raíces provechosas para la sustentación de los hombres (Cieza 1922: 164)¹.

... crianse muchas batatas dulces, que el sabor dellas es casi como de castañas; y asimismo hay algunas papas .... (Cieza 1922: 225).

El principal mantenimiento dellos es papas, que son como turmas de tierra .... (Cieza 1922: 312).

Els conqueridors espanyols esmentaven les patates com a aliment dels indis, però no sembla que es plantegessin en cap moment conrear-les o consumir-les. López de Gómara, el 1552, només les cita una vegada molt de passada: *Biven en el Collao los hombres cien años, y más: carecen de mayz, y comen unas rayzes que parecen turmas de tierra y que llaman ellos Papas* (López de Gómara 1554: 180)².

El 1555, Agustín de Zárate, parlant de la conquesta del Callao, al Perú, deia que *es una tierra llana y muy poblada de minas de oro, y por ser muy fría no se cria maíz en ella, y los Indios comen unas rayzes que llaman papas, que son de hechura, y aún casi sabor de turmas de tierra* (Zárate 1577: fol. 31v)³.

El 1590, Joseph de Acosta donava informació més detallada sobre les patates del Perú:

Otro extremo contrario es el que en otras partes de Indias quita el pan de trigo y de maíz, como es lo alto de la sierra del Perú, y las provincias que llaman del Collao, que es la mayor parte de aquel Reino: donde el temperamento es tan frío y tan seco, que no da lugar a criarse trigo, ni maíz, en cuyo lugar usan los Indios otro género de raíces, que llaman papas, que son a modo de turmas de tierra, y echan arriba una poquilla hoja. Estas papas cogen, y déjanlas secar bien al Sol, y quebrantándolas hacen lo que llaman chuño, que se conserva así muchos días, y les sirve de pan, y es en aquel Reino gran contratación la de este chuño para las minas del Potosí. Cómense también las papas así frescas cocidas o asadas, y de un género de ellas más apacible, que se da también en lugares calientes, hacen cierto guisado o cazuela, que llaman locro. En fin, estas raíces son todo el pan de aquella tierra, y cuando el año es bueno de éstas, están contentos, porque hartos años se les anublan y hielan en la misma tierra: tanto es el frío y destemple de aquella region (Acosta 1894:

---

1 La primera part de *la Crónica* es va publicar l'any 1553.

2 La primera edició del llibre de López de Gómara és de 1552.

3 La primera edició del llibre de Zárate és de 1555.

361-362)⁴.

A Europa es va començar a introduir el conreu de la patata en la segona meitat del segle XVII, als Països Baixos, tot i que fins el segle XVIII no arribaria una àmplia expansió (Morineau 1970: 1767).

Cal remarcar el cas d'Irlanda, on a finals del segle XVII el consum de patates era ben establert entre les famílies més pobres. El 1691 William Petty escribia que les classes més pobres s'alimentaven de pa i patates: *That 6 of 8 of all the Irish live in a brutish nasty condition, as in cabins, with neither chimney, door, stairs nor window; feed chiefly upon milk and potatoes.*(Petty, 1899: 156)⁵. Més endavant insistia: *Their food is bread in cakes, whereof a penny serves a week for each; potatoes from August till May, muscles, cockles and oysters, near the sea; eggs and butter made very rancid, by keeping in bogs.* (Petty, 1899: 191).

A França, l'any 1765, l'Enciclopèdia de Diderot i d'Alembert deia que:

.... cette plante qui nous a été apportée de la Virginie est cultivée en beaucoup de contrées de l'Europe, et notamment dans plusieurs provinces du royaume, comme en Lorraine, en Alsace, dans le Lyonnais, le Vivarais, le Dauphiné, etc. Le peuple de ces pays, et sur-tout les paysans, font leur nourriture la plus ordinaire de la racine de cette plante pendant une bonne partie de l'année.... Elle ne faurait etre comptée parmi les alimens agréables; mais elle fournit un aliment abondant et assez salulaire aux hommes, qui ne demandent qu'à se sustenter. (Diderot i d'Alembert, 1765, p. 4).

Altres autors han assenyalat que a França es va començar a conrear el 1765 o 1766, a Normandia (Dubuc 1953: 52).

Potser la notícia més interessant sobre la introducció primerenca de la patata a Europa la trobem l'any 1762 en un article del Journal Économique. Per una banda llegim que *les Anglois la cultivent avec soin dans toutes leurs colonies, surtout a Sainte-Hélène, et la préfèrent à toutes les autres racines qui y croissent.* Més endavant l'autor es sorprén de la tardana adopció de la patata: *Il est étonnant qu'on n'ait parlé des Pommes de terre en Europe que vers le commencement du dix-septième siècle, et ce long-tems après la découverte de l'Amérique, où nos Européens ont cependant du voir qu'elle tient le premier rang dans la nourriture des habitants; et qu'on ne se soit même avisé d'en indiquer ici les utilités, et de la cultiver que fort long-tems après. L'Irlande fut d'abord le lieu où on a pris soin de cette culture, à dessein d'en faire comme à l'Amérique l'object de la premiere nécessité. La Bretagne est l'endroit du monde où je crois qu'après l'Irlande elle vient le mieux, et où cette production s'accorde davantage que dans tout le reste du Royaume avec la pauvreté, le génie borné et la paresse du peuple.* Un tros més enllà escriu que *de l'Irlande elle a passé bientôt en Angalterre, dela successivement en Flandres, en Picardie, en Franche-Comté, en Bourgogne, en Languedoc et autres endroits de la France, enfin en Suisse, où depuis vingt-cinq a trente ans la culture s'en est tellement accrue, que cette manne fait la nourriture des deux tiers du peuple, sur-tout des enfans* (Moreau Kerlidu 1762: 58-59). La referència que a Suïssa la patata era l'aliment de dos terços de la població és segurament exagerada, però si més no ens indica que en alguns llocs el consum humà d'aquest tubercle s'havia generalitzat a mitjans del segle XVIII.

L'any 1789, Rozier (Rozier 1844: vol. 10 p. 267) deia que *la mayor utilidad que hace recomendables las patatas en los campos es la de ofrecer a sus habitantes un alimento preparado ya y conveniente a su estado: los labradores que han adoptado este cultivo, esperan impacientes el momento de la recolección de este vegetal, cuya privación seria para ellos una verdadera desdicha. En el dia sirven en Europa de alimento a un millón de hombres durante el invierno.*⁶

4 La primera edició del llibre d'Acosta és de 1590.

5 La primera edició de l'Anatomia d'Irlanda és de 1691, tot i que el manuscrit és de 1672.

6 El volum 8 de la primera edició francesa va aparèixer el 1789. El text citat apareix a la p. 208 del vol. 8 d'aquesta

El mateix any, Parmentier escrivia:

Quando pienso que ni la mayor fertilidad del terreno, ni la industria del hombre pueden libertar al mejor país de un año de hambre; que quanto es más escasa la cosecha de granos tanto es más abundante la de patatas; que estas raices, que crecen y se propagan con seguridad debaxo de tierra, pueden ser el único recurso en los años estériles, en que sube el precio del trigo por la intemperie de las estaciones; y que dan sin ningún adobo ni preparación un alimento tan cómodo y saludable; me admira con raxón, y aún me aflige, la indiferencia con que se mira en ciertos distritos este excelente recurso de que tan fácilmente se pueden aprovechar si quieren (El Cura de Linares 19 d'octubre de 1797: 229).

L'any 1793 Cadet de Vaux explicava les seves experiències a França per alimentar els animals amb patates. Ho havia provat amb gossos, conills, gallines, ànecs, oques, galls dindis, porcs, vaques, coloms i peixos. En tots els casos -excepte els coloms- amb resultats satisfactoris, tot i que deia que l'experiència amb els peixos no l'havia pogut seguir a prop i no sabia com havia anat. Acabava assenyalant que la patata *a l'avantage de pouvoir nourrir et de bien nourrir indistinctament depuis l'homme jusqu'aux derniers des animaux* (Cadet de Vaux 1793: 63-64)⁷. En el seu article Cadet de Vaux es feia ressó de la carta d'un pagès anglès que s'havia publicat uns dies abans:

Je suis un Fermier du Comté de Stafford; j'ai quatre cents livres de redevance annuelle à payer et vingt-trois personnes à nourrir dans ma maison; et comme ma fortune est bien mince, quoique ma ferme soit forte, je n'ai rien de mieux à faire que de tâcher de soutenir ma maison nombreuse avec le moins de dépense que faire se peut. Voici comment je m'y prends: Je fais planter tous les ans quatre acres de terre en pommes-de-terre qui nous tiennent lieu de blé a tous égards ...

... le matin mes gens mangent du lait et des pommes-de-terre. A diner, ils ont ordinairement du lard ou du boeuf féché et des pommes-de-terre; et pour le souper, nous écrasons nos pommes-de-terre, et nous y ajoutons du lait et du sel pour faire un pudding.

... Graces à Dieu, il n'y a guère de gens qui soient plus vigoureux, ni qui jouissent d'une meilleure santé que tout mon monde.

Vous pouvez, si vous le jugez à propos, communiquer cette méthode au public par le moyen de vos papiers, et vous pouvez compter sur l'exacte vérité de tout ce que je vous marque ici.

(Anònim, 1793: 44)

És interessant el final de la carta. En primer lloc, l'observació de que no hi ha ningú que sigui més vigorós i sa que els habitants de la granja ens indica que els prejudicis sobre la insanitat de les patates encara eren ben vius a finals del segle XVIII. En segon lloc, l'afirmació de que el què el pagès ha explicat és la veritat exacta indica l'escepticisme regnant entre la pagesia sobre els avantatges de conrear patates.

A Itàlia, tot i que el tubercle ja s'havia descrit l'any 1606, indicant que provenia d'Espanya i Portugal (Gentilcore 2012: 23), l'any 1769 era rebutjada per al consum humà (Gentilcore 2012: 36). El seu conreu a gran escala, i el seu consum, es van iniciar arran de la crisi de 1816-1817 (Gentilcore 2012: 1).

Segons Friedrich, el 1770 va iniciar-se el conreu a Escòcia, a França es va generalitzar el consum a partir de 1795, a Alemanya es van difondre arran de la Guerra dels Set Anys (1754-1763), tot i que a finals del segle XVIII encara no formaven part de la dieta humana, a Suïssa va arribar el 1750, a Suècia el 1726, a Rússia el 1844 i a Grècia el 1836 (Friedrich, 1862: 146).

---

edició.

7 Aquest treball va ser àmpliament comentat pel *Diario de Barcelona* els dies 18 i 19 de desembre de 1795.

Figura 3.- *L'emperador Frederic el Gran visita la collita de patates. Quadre de Robert Warthmüller (1859-1895), cap a 1888.*

Totes aquestes dates s'ha de prendre amb cautela i, en qualsevol cas, no signifiquen que l'acceptació fos àmplia i general. L'any 1776, Adam Smith escrivia, respecte a les patates:

Si este vegetable se hubiese extendido en Europa como el arroz en algunos paises, y se llegase a hacer alimento común del pueblo, ocuparia las mismas tierras de labor que ahora el trigo y otras especies de granos, con la ventaja de que una misma cantidad de tierra cultivada podría mantener mucho mayor número de gentes: y sustentándose con ellas generalmente los trabajadores del campo quedaria para el dueño un sobrante mucho mayor que en las otras especies después de satisfechos los salarios del trabajo, y las ganancias del fondo empleado en su cultivo: la población se aumentaria, y subirian las rentas a más alta proporción (Smith 1794: 278).

El fet que Smith escrigui en condicional dóna a entendre que el conreu i el consum de la patata a Europa no es trobava -ni de bon tros- en un gran desenvolupament.

A Espanya, al llarg de la primera meitat del segle XVIII, la patata va començar a estendre's per les zones muntanyoses de l'interior de Galicia, i en el darrer terç del segle es va generalitzar a tota la regió. Va ser en el segle XIX quan el conreu de la patata es va afermar definitivament a Galicia (Villares 1984: 111).

Però no seria fins a finals del segle XVIII que a tot Espanya es va començar a insistir en la necessitat de promoure el conreu de la patata.

L'any 1789, la *Gaceta de Madrid* (Gazeta de Madrid, núm. 22, 17 de març de 1789, p. 196) publicava el següent breu:

Instrucción formada por orden del Consejo por D. Henrique Doyle para el cultivo y uso de las patatas. Se hallará en la Libreria de Francisco Fernández, frente a Sant Felipe; y se advierte que el mencionado Doyle, que vive en la calle de la Inquisición casa número 24, llevado de su zelo por el bien público se ofrece a dar gratis, a quantos acudieren a buscar, la simiente de un alimento tan útil para los pobres, y a responder a las cartas que se le dirijan de las Provincias, pagando el porte, satisfaciendo a las preguntas que puedan hacersele en quanto al modo de sembrar dichas patatas.

En la quarta edició de l'obra de Doyle, l'any 1804, s'escrivia:

Aunque el uso de las patatas debía ser más antiguo y conocido en España que en otros paises, por haber sido la primera descubridora y conquistadora de la América, ... no obstante, parece que este fruto no llamó la atención, ni llegó a ser estimado como merece hasta el año de 1785, en que se publicó la primera edición de este tratado ... Desde entonces empezaron nuestros labradores

y hortelanos a mirar con aprecio un fruto que podía y debía proporcionarles muchas ventajas; y el buen éxito de sus primeras tentativas les animó y estimuló de tal manera, que insensiblemente ha llegado la propagación y cria de las patatas al auge y estimación en que en el día las vemos ... Verdaderamente puede decirse, que después del trigo, no hay en toda al agricultura objeto que más interese que el cultivo y propagación de estas raíces. (Doyle 1804: 1-2)

A finals del segle XVIII, en plena il·lustració espanyola, es van fer esforços per promoure el conreu de la patata entre una classe pagesa essencialment conservadora. El 1794 la *Sociedad Aragonesa de Amigos del País* oferia subvencions als pagesos que conreessin patates:

A los Labradores que justifiquen haber cultivado y cogido cosecha de papas o patatas de la Mancha en el corriente año, se les contribuirá con un real de vellon por cada quintal hasta la cantidad de mil, distribuidos proporcionalmente entre los cosecheros, cuya cantidad la satisfará en su casa un Caballero Socio que los ha ofrecido; y en la Secretaria de la Sociedad se les entregará una instrucción impresa para su cultivo (Anònim 1794).

Entre 1797 i 1799, un dels promotors del conreu de la patata a Espanya va ser *El Cura de Linares*⁸. En una sèrie d'articles, apareguts al *Semanario de Agricultura y Artes dirigido a los Párrocos*, després de lloar les virtuts i la utilitat de les patates, deia que havia introduït amb èxit el conreu de les patates al seu poble. En el primer dels seus escrits, de 5 de febrer de 1797, afirmava que la seva parròquia *abunda mucho en patatas* i explicava que havia experimentat l'elaboració d'un pa de patates que havia estat un èxit, de manera *que me pareció que veía desaparecer de sobre la tierra la hambre y la miseria* (El Cura de Linares 30 de març de 1797: 204).

El 1799 El Cura de Linares escrivia: *yo vine a mi curato en el año de 1791, época en que solo se cogian en su término de 40 a 50 arrobas de patatas blancas, que en Madrid llaman "gallegas": en este año se han cogido mas de 12.000 arrobas* (El Cura de Linares 26 de desembre de 1799: 401). L'article animava a tots els capellans a promoure el conreu de la patata en les seves parròquies.

L'any 1829 el marquès de Valle Santoro va publicar uns *Elementos de Economía Política*, on ni tan sols esmenta les patates. El 1840 va fer-se la tercera edició, corregida i augmentada, on apareixen unes *Adiciones a la primera parte* on llegim:

Una de las causas por que en España no llega la escasez de granos al extremo de otras épocas, es el incremento que ha tenido la labor y la introducción del cultivo de las patatas que en el siglo anterior apenas eran conocidas. Hoy se siembran en gran abundancia, gustan a todo género de personas, y los pobres suplen con ellas grandemente la escasez del pan (Valle Santoro 1840: s.f.).

En arribar l'any 1851, el conreu de la patata era general a tot Europa: *No hay estado de Europa, no hay lugar, por retirado que esté, donde en la actualidad no se encuentre este tubérculo, y apenas se verá ya entre un millón de labradores uno de aquellos viejos rutineros que por muchos años se obstinaron en no hacer uso de un alimento de que por nada de este mundo consentirian en abstenerse los más* (Burgos 1851: col. 2107). Així que entre 1750 i 1850 es va generalitzar el conreu de la patata a Europa. En el cas d'Espanya, l'any 1799 el conreu de la patata no era encara general, tot i que s'havia introduït de forma important en certes zones. A Catalunya va arribar la seva expansió entre 1800 i 1850. La següent taula mostra la producció de patates a Espanya el 1799. Les xifres són en arroves (1 arrova=11,502 kg). Cal notar que si bé és versemblant que sota el terme "batates" s'estigui parlant en realitat de "patates", sembla que en aquest cas el terme "criadillas" no designa realment les patates, ja que en la relació de la província de La Mancha es distingeix entre

---

8 Linares de Riofrío (Salamanca). Del *Cura de Linares* no en sabem ni el seu nom. Tot el què en sabem és el què ell mateix va escriure el 12 d'octubre de 1797: *al cabo soy un cura de aldea que vive entre castaños, sin libros, ni sociedad*.

"criadillas" i "patatas". En canvi, és quasi segur que les papes i les patates designaven el mateix producte⁹. En aquest sentit destaca la producció de Canàries, molt per sobre de les demés.

Província	Batates	Criadilles	Papes	Patates
Canarias			1.279.998	
Galicia	270.201			
Granada	17.690			
Guadalajara			8.310	
La Mancha		53.820		275.000
Murcia		12.800		
Salamanca				134.064
Sevilla			2.525	
Toledo				105.999

(Font: *Polo Catalina 1803. Elaboració pròpia*).

Pel què fa a la introducció de la patata en àrees properes a Catalunya, sembla ser que al país Valencià es va introduir a finals del segle XVIII o principis del XIX des de Catalunya i Aragó (Brines 1996: 64). A Múrcia el 1750 ja es conreaven les patates. Aquell any, a Caravaca es van recollir 2.265 arroves de patates (Sánchez Romero 1990: 264-265).

El conreu de la patata a gran escala va patir moltes traves, cosa que va alentir la seva producció massiva per al consum humà. Arreu va topar amb la desconfiança de propietaris i pagesos, tant pel risc que comportava la introducció de nous conreus desconeguts, com per la inèrcia provocada per les tècniques de conreu tradicionals, que passaven de pares a fills. També als poders públics els va costar promoure de manera insistent i convincent el nou conreu i, en bona part, només ho van fer quan van creure que la patata podia posar fi als episodis periòdics de fam. Tan tard com l'any 1817, a Itàlia, encara calia convèncer als pagesos dels avantatges de conrear patates. L'oposició al conreu de la patata havia arribat a extrems insòlits (Dandolo 1817: 16-17):

De tant en tant, fams desastroses afecten als habitants d'un sòl que sembla fet per no patir-ne cap, que fàcilment podria estimular el cultiu de la patata a gran escala. Potser la fe en el forment, que dona abundants collites, ha distret a la gent de pensar en beneficiar-se d'aquest producte. La nul·la cura dels grans propietaris de la terra, la indolència dels petits, la prevenció del pagès ignorant .... totes aquestes coses han fet veure el cultiu de la patata a gran escala com una mostra d'extravagància impensable, i com un deliri de l'esperit humà. I encara que, en moltes circumstàncies, s'ha fet del conreu de les patates un objecte de persecució¹⁰, és bastant cert que en els últims temps en molts llocs s'ha dut a terme. Fins aquest punt arriben els errors de la plebs quan són fomentats i protegits per la ignorància!

Dandolo donava diferents raons de perquè els pagesos van rebutjar el conreu la patata, quan els terratinents van començar a promoure'l. En primer lloc el pagès estava convençut que qui vivia lluny de les terres no podia saber gaire de conreus, en segon lloc, només es refiava de la seva experiència i de la dels seus antecessors i, en tercer lloc, es malfiava dels interessos de l'amo que creia contraris als seus (Gentilcore 2012: 16). A banda d'aquesta desconfiança respecte als terratinents, el pagès tenia una gran aversió a introduir canvis en els sistemes de conreu tradicionals i, a més a més,

⁹ FAO, <http://www.fao.org/potato-2008/es/lapapa/index.html>, accés 23 de novembre de 2018.

¹⁰ En aquest punt Dandolo insereix la següent nota: *Qui ho podria creure? inclús a centenars de persones, respectables per altres raons, jo i altres les hem sentides sostenir de bona fe, que el cultiu de les patates és el responsable de les pluges, boires, i problemes meteorològics de l'any 1816, que van ser causa de gran misèria.*

creia que augmentant els productes alimentaris a l'abast de la gent, amb la massiva introducció de la patata, es corria el perill que el preu dels cereals baixés molt (Dandolo 1817: 245-274).

Ja abans, durant molt de temps, el consum humà de patates s'havia rebutjat amb l'argument que produïa diverses malalties. La gent *desacreditó igualmente las aplicaciones económicas de la patata, atribuyéndole la propiedad de causar la lepra y otras enfermedades* (Texidor 1871: 705). Es va arribar a dir que l'any 1536 una dama de la reina Caterina d'Aragó, muller d'Enric VIII, va morir d'un empatax de patates (Anònim 1859-1861: 333).

Rozier deia: *Por lo que concierne a los efectos saludables de las patatas, escritores de primer orden las han vindicado de las acusaciones formadas contra ellas* (Rozier 1844: vol. 10 p. 271, vol. 8 p. 214 1ª ed. francesa) .... *Todos estos hechos bien conocidos y otros muchos que podríamos acumular aquí, prueban que las patatas son un alimento muy sano para el hombre* (Rozier 1844: vol. 10 p. 271, vol. 8 p. 215 1ª ed. francesa).

Les crisis econòmiques i la difusió de les idees dels agrònoms dels segles XVIII i XIX va aconseguir vèncer les reticències dels pagesos i, finalment, tots els països europeus acabarien produint patates a gran escala.

Un aspecte gens menyspreable, sobre el conreu de la patata, és el fet que es pot plantar pràcticament en tota mena de terrenys: *Se pueden plantar las patatas en mil parajes absolutamente inútiles, en las viñas, en los lomos de los fosos, en una arboleda después de cortada, en la tierra que deja el mar en sus orillas, etc.* (Rozier 1844: vol. 10 p. 273, vol. 8 p. 703 1ª ed. francesa, suplement).

Les grans expectatives dipositades en el conreu de la patata, per eradicar els episodis de fam va fer que en molts països hi hagués una forta dependència d'aquest tubèrcul, com a base per a l'alimentació humana. Això va comportar el risc de que qualsevol problema en el conreu de la patata significués de nou l'aparició del fantasma de la fam.

El cas més conegut va ser la gran fam d'Irlanda de mitjans del segle XIX a causa de la malaltia de les patates provocada per un fong. Entre els anys 1845 i 1852 la pesta de les patates va fer que la població d'Irlanda disminuís entre el 20 i el 25%. S'estima que va haver-hi 1 milió de morts (Ó Gráda 2015: 13) i va ser una de les causes de la diàspora irlandesa.

La gran fam d'Irlanda va acabar amb la il·lusió de que la patata posaria fi als episodis de fam a Europa:

Ya no hay hambre, gritó la soberbia. .... Pero desde Julio de 1844 las hojas se suelen llenar de manchas negras, se desorganiza el tallo, toma el tubérculo una tinta gris, se deforma y se pudre, y la cosecha, reducida al tercio desola a Irlanda y a otros países. En España, ni se experimentó el mal como plaga, ni a serlo hubiera tenido consecuencias tan desastrosas, porque el pan es y será, gracias a la Creación, el alimento popular. Sin embargo, las patatas tienen ya mucho consumo y puede influir su falta en una crisis de subsistencias (Anònim 1859-1861: 335).

Introducció i expansió del conreu de la patata a Catalunya

Figura 4.- Patates.

Com a la resta d'Espanya, van ser els frares, capellans, metges i naturalistes els que van promoure el conreu de la patata a Catalunya, a partir de la segona meitat del segle XVIII. Però no va ser fins al segle XIX que el seu conreu es va implantar de forma general. Si a molts països europeus van ser les autoritats les que van empènyer als pagesos a conrear patates, a Catalunya va ser sobretot una tasca dels sectors il·lustrats, que van tractar de convèncer a la pagesia de la utilitat de plantar patates i a la població de la bondat de consumir-les.

A finals del segle XVIII hi ha notícies sobre la presència de patates al nostre país, tot i que el seu conreu sembla molt local i minoritari, i el seu consum humà molt escàs.

El 1772 Jaume Oliveras deia que pels voltants de Girona s'havien començat a sembrar patates, i tot i que a vegades es podien comprar al mercat, la seva producció era escassa. També deia que el seu conreu era força estès a la zona de Camprodon, però que bàsicament només es feien servir per alimentar als porcs (Duran 1997: 299).

Caresmar, l'any 1780, diu que a la Val d'Aran es cullen *batatas bastas, que llaman truas, y es de lo que más abunda y con que se mantiene la mayor parte de las gentes, no obstante que algunas veces les causan enfermedades* (Caresmar 1780: 318). Tot i que Caresmar parla de batates, sens dubte es tracta de patates, ja que en aranès les patates s'anomenen *truhes* (Montoya i Segalàs 2010: 38). Aquesta és la primera notícia que tenim del consum humà de patates a Catalunya.

El 1787 Arthur Young escrivia que a la Val d'Aran es conreaven moltes més patates que a les muntanyes de França. Deia que les patates petites les donaven als porcs i les fulles a les vaques, perquè aquestes refusaven els tubercles (Young 1793: 599)¹¹. També afirmava que en la visita a una de les ermites de Montserrat, l'ermità, que tenia una petita collita de patates, li digué que aquestes venien originàriament d'Anglaterra (Young 1793: 627).

El mateix any 1787 Marià Oliveras i de Plana va presentar una memòria a la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona, dedicada a les patates¹². En ella deia que *en Cataluña se hace uso de dicha planta con el nombre de trufas en las partes septentrionales, Cerdaña, Seo de Urgel, Berga, etc., en donde se hace todo el uso correspondiente para comer y mantener cerdos, después que escasean las bellotas por los muchos cortes de encinas y robles que se han hecho. La gente pobre hace con ellas su potage y los ricos hacen de ellas platos sabrosos y delicados*. (Iglésies 1964: 16).

El 1788, Ponz escrivia que a la part de muntanya del bisbat de Solsona, que corresponia als actuals termes de Sant Llorenç de Morunys, Castellar de n'Hug, Bagà i la Pobla de Lillet, *se hace gran cosecha de unas raices que llaman tufas, las cuales se multiplican, y propagan mucho: son de color acanelado, parecidas a las batatas silvestres. De ellas hace pan la gente pobre, y también las comen cocidas, sirviéndoles asimismo para engordar los cerdos* (Ponz 1788: 139).

11 El treball de Young, *Tour in Catalonia* (p. 591-681), es va publicar per primer cop el 1787 a *Annals of Agriculture*.

12 Aquesta memòria està perduda i només en queda un resum.

En les respostes al qüestionari de Francisco de Zamora trobem notícies del conreu i del consum de patates a les zones de muntanya. Així, el 1789, a les muntanyes del Berguedà *se coge criadillas con bastante abundancia. Este fruto se ha introducido de pocos años a esta parte, sirve de sustento para la pobre gente, y los comen cocidos y mezclados con arina, hacen también pan de ellos, sirven también para engordar los serdos y toda especie de ganados, para los cuales se aprovechan también las ojas* (Serra i Ferrer 1985: 176-177)¹³. Les respostes dels anys 1789 i 1790 al qüestionari també recullen el conreu de patates al Pallars Sobirà -als actuals municipis de l'Alt Àneu i la Guingueta d'Àneu (Alós d'Isil, Àrreu, Boren, Berrós Jussà, Berrós Sobirà i Burgo)-, al Pallars Jussà -a l'actual municipi de la Torre de Cabdella a la Vall Fosca (Antist, Oveix i Aguiró)- i a la Val d'Aran -als actuals municipis de Vielha e Mijaran, Naut Aran, Arres, es Bòrdes i Les (Vielha, Gausac, Betren, Casarilh, Mont, Vila i Arròs, Vilac, Gessa, Arres, Arró i Les)-. En el cas de Vilac, la resposta diu que al poble es conreen *una especie de patatas que llaman trumfats, que se han introducido de esta por la Francia hace 40 años, y se crian dentro de la tierra como los nabos, lo comen personas y bestias* (Dantí, 2008, p. 106). La resposta de Vielha deia que *hay otra especie de fruto (de cuió principio no acuerdamos, por ser de edad de 27 años) casi la misma especie que llaman batatas en Castilla; se coge unas mil quarteras cada 1 año, sirven para engordar los cerdos y para gente pobre, de suerte que ha desterrado mucha hambre en el Valle de Aran este fruto* (Dantí, 2008, p. 107)¹⁴. Sembla raonable que, per les seves característiques geogràfiques, les patates arribessin a la Val d'Aran des de França. Un any abans, el 1788, Zamora ja havia escrit sobre la presència de les patates a la Val d'Aran. Deia: *las criadillas de tierra haze 30 años que empezaron aquí por Arre*¹⁵ y Arró. *La oja se da cocida a los zerdos, a sido mui útil en este país.* També esmentava la presència de patates a Garós, tot i que només parlava de l'ús de les fulles, no dels tubercles (Zamora, 1788: 158 i 163). Així que de tot plegat es desprèn que a la Val d'Aran les patates es van començar a conrear cap a 1750 i és gairebé segur que va ser el primer lloc de Catalunya on es van conrear de forma més o menys extensiva.

Totes aquestes notícies cal relacionar-les amb la tasca de modernització de les comunitats rurals duta a terme des de moltes parròquies per mitjà de rectors i vicaris, al llarg de la segona meitat del segle XVIII. Un dels referents més importants per a aquesta renovació va ser el *Semanario de Agricultura y Artes dirigido a los Párrocos*, que no només promovia millores agrícoles. També des de les parròquies es van promoure altres activitats entre la població, com podria ser el cas de la filatura de cotó introduïda per la *Real Compañía de Hilados de Algodon de América* en diversos pobles de Catalunya (Fàbrega, Fons i Llobet 2014: 22-24). Si El Cura de Linares va ser un dels impulsors de la introducció del conreu de la patata a Espanya, gairebé de forma contemporània hi va haver la tasca de Francesc Mirambell i Giol, de Joan Francesc Bahí i Fontseca, de Manuel Barba i Roca, i altres, a Catalunya.

Mirambell -que va ser rector de Sant Martí de Sesaioles entre 1789 i 1804- deia, d'ell mateix:

En el año de 1792, compadecido de la miseria que pasaban sus feligreses en la villa de San Martín de Sasgayolas, se aplicó cuidadosa e infatigablemente en fomentar allí la agricultura y para que el socorro fuese pronto comenzó con el cultivo de las patatas que eran tanto desconocidas allí como en la comarca. Correspondieron a sus deseos unos resultados tan felices como que aquella feligresía tuvo pronto socorro; y desde aquella época aquel fruto precioso forma un artículo considerable en la cosecha de aquella villa, de su comarca y de varios términos de sus contornos, por donde su cultivo se va extendiendo cada día más y más (Bernat 2009: 87).

13 La denominació *criadillas* tant es podia aplicar a les tòfones (vegeu qüestió 98 del mateix qüestionari) com a les patates. Pel redactat és prou evident que en aquest cas s'està parlant de patates. Aquesta notícia de Zamora coincideix perfectament amb la de Ponz.

14 Sembla clar que amb la denominació de batates s'està parlant de les patates.

15 Arres.

Tot i aquestes afirmacions, sembla que aquests conreus van ser de molt poca influència, perquè ni Frigola, ni Miñano, ni Golobardas, ni Bergnes, ni Madoz esmenten produccions de patates a Sant Martí de Sesgaioles. Frigola, Golobardas i Madoz diuen que es produïa blat, llegums i vi. Els únics municipis de l'Anoia on Madoz esmenta el conreu de la patata són els Hostalets de Pierola i Santa Margarida de Montbui.

Un altre promotor dels nous conreus va ser el jurista Manuel Barba i Roca (1752-1824), conegut popularment com el *Doctor Patata*, que va introduir el conreu de la patata al Penedès (Bernat, 2004). Tot i amb això, ni Frigola, ni Golobardes, ni Miñano, ni Bergnes esmenten el conreu de patates al Penedès. Madoz sí que dona un grup de municipis de l'Alt i el Baix Penedès on es conreaven patates. En la seva necrològica, el 1824, Bonaventura Carles Aribau escrivia que, entre altres coses, Barba *introdujo por fin en su territorio la utilísima planta de las patatas, que despreciada cuando los hombres mas benéficos e ilustrados de Europa recomendaban su cultivo, ha sido después un sustento casi indispensable a muchas familias y ha justificado completamente el celo de los que la propagaron en nuestro pais* (Aribau 1824: 101).

L'any 1804, a Perelada, està documentat el pagament de delmes i primícies pel conreu de les patates (Gifre 1988: 547). A partir de 1805, al Camp de Tarragona i al Priorat, el metge Jaume Ardèvol i Cabrer (1775-1835) va promoure el conreu de la patata (DD.AA. 1969-1980: vol. 2 p. 395) (DD.AA. 1992a: 56).

Pel que fa a Joan Francesc Bahí, el juliol de 1815 va aparèixer el primer exemplar de les *Memorias de Agricultura y Artes*, editades per la *Real Junta de Gobierno del Comercio de Cataluña*. En la seva presentació llegim, respecte a les patates, que *a fines del siglo último apenas eran conocidas en esta provincia, y en los calamitosos años de la guerra han salvado tantas vidas de la hambre y de la miseria* (Anònim 1815a: s.f.). Cal deduir d'aquesta frase que la Guerra del Francès va jugar un paper important en la introducció del conreu de la patata a Catalunya i que el consum humà dels trumfos es va generalitzar. El desembre del mateix any s'insistia en la mateixa idea, en parlar del conreu de patates al Montseny:

En las tierras areniscas de la parte de la montaña de Montseny de Cataluña, que mira al norte, bajando desde el collado de S. Marcial hasta Viladrau y Espinervas, cuyas colinas y vallados areniscos antes del descubrimiento de las patatas se hallaban yermas y pobladas solo de algunas hayas y castaños; cuando ahora con el cultivo de las patatas han alimentado no solo las gentes de aquellos pueblos, sino hasta las divisiones de nuestro valiente primer ejército en algunos apuros bien críticos del sitio de la inmortal Gerona (Anònim, 1815: 259).

El març de 1816, se seguia insistint en aquesta idea:

Lo común del pueblo español ... apenas hasta esta época última calamitosa de la nación consumía las patatas para pan, ni para otro uso alguno de economía doméstica, ni quasi se cultivaban tampoco para forrage o alimento de ninguna especie de ganado. Así es que no se conocía este cultivo en grande en España, o solo en distritos tan limitados, como lo era su consumo (Anònim 1816: 98).

Bahí, l'autor d'aquest textos, després de reivindicar la introducció de la patata des d'Amèrica per part dels espanyols, reconeixia que els qui l'havien convertit en un conreu general a Europa havien estat els anglesos i francesos. Escrivia:

Y ahora que con el cultivo facilísimo y seguro de las patatas podemos todos los años ponerlos al abrigo de las calamidades del hambre y necesidad, y de las enfermedades y epidemias tan frecuentes por carestía de los granos ¿porque los españoles de todas las provincias no hemos de adoptar y propagar con entusiasmo este interesantísimo ramo de agricultura y economía a la par de las demás naciones de Europa? (Anònim 1816: 103).

La tasca de la Junta de Comerç era reconeguda 100 anys més tard per Maspons i Camarasa, quan assenyalava que Bahí s'havia dedicat a promoure el *conreu de la patata, presentint clarament lo paper principalíssim que aquest tubèrcul, tot just conegut, havia de representar en la alimentació humana* (Maspons 1907-1916: 537).

Que la Guerra del Francès va ser un factor determinant en l'adopció de la patata en la dieta dels catalans ho corrobora la notícia que el mes d'abril de 1812 al convent dels caputxins de Martorell va entrar-hi *una saca de patates del Cardó*¹⁶, entre altres provisions (Serra 1996: 117, nota 23 i 283). El 1815 els mercedaris de Vic conreaven patates i l'any 1818 a la finca de Torre Roja¹⁷ es documenta també el conreu de patates (Serra 1996: 283-284, nota 40). A finals del segle XVIII, a Barcelona, ja es venien patates, tot i que devia ser un producte poc conegut i el seu comerç minorista devia ser escàs:

En el Almacen de Ignacio Verdaguer, en la calle Buenayre, se vende lo siguiente: Queso de Olanda, a 8 s. 8 d. la libra; y del mismo a 7 s y a 6 s la libra; Barriles de manteca de Baca; Patatas; Botellas de Vidrio; Bacalao Salmorrado: todos estos a precios equitativos. (Diario de Barcelona, núm. 117, 27 d'abril de 1798, p. 472).

En el tombant de segle hi havia importacions de patates, cosa que sembla demostrar que el conreu era poc estés a Catalunya:

En el café Imperial de la Barceloneta, se venden a precio cómodo Arenques humados y Salmon humado, de superior calidad y muy fresco: donde también prosigue la venta de Patatas de Holanda y Manteca de Flandes. (Diario de Barcelona, núm. 80, 21 de març de 1802, p. 320).

En la plaza de Palacio, al lado del relojero de la esquina de la Espasería, se venden Patatas de Málaga, de superior calidad, al precio de diez quartos la libra. (Diario de Barcelona, núm. 309, 6 de novembre de 1802, p. 1375). La sortida del producte potser era difícil, perquè pocs dies després llegim: *En la plaza de Palacio, al lado de la Espasería, se continúa la venta de Patatas de Málaga, de superior calidad, que para acabarlas, se ponen a nueve quartos la libra. (Diario de Barcelona, núm. 320, 17 de novembre de 1802, p. 1427).*

Les guerres i revolucions a Europa, a finals del segle XVIII i principis del XIX, van ser un factor decisiu en l'extensió del conreu de la patata. L'any 1794, en plena Revolució Francesa, la manca de blat i grans a França va fer pujar molt el preu del pa, de manera que *para suplir esta falta no se ha hallado otro arbitrio que mandar sembrar de patatas todas las tierras, jardines, parques y cotos de caza confiscados a los nobles; además se ha mandado que todas las tierras se siembren, y si algun particular dexase por sembrar alguna de las suyas, puede qualquier otro sembrarla* (El Mercurio de España, marzo de 1794, p. 231).

El rebuig dels pagesos al conreu de les patates

Un dels problemes, segurament no el menor, per a l'èxit de la introducció del conreu de la patata, va ser el de lluitar contra les tradicions i usos dels pagesos. El 1789, Parmentier escrivia que quan el govern francès va decidir promoure el conreu de la patata, *previendó la lentitud con que se pondrian en execución sus órdenes, se propuso en las circunstancias en que dió el decreto hacer el bien a los habitantes del campo, aún a pesar de ellos mismos, y no abandonar el cuidado de este cultivo al perezoso descuido e indolencia del pueblo, cuyas preocupaciones antiguas y ciega rutina suelen ahogar las mejores ideas* (El Cura de Linares 19 d'octubre de 1797: 230). Així, el 13 de gener de 1793 es va decretar a França que les autoritats havien d'usar tots els mitjans possibles per aconseguir que els pagesos dels pobles, en els quals encara no s'hagués introduït el conreu de la

16 Segurament la vall de Cardó (Ribera d'Ebre i Baix Ebre).

17 Podria tractar-se de la Torre Roja de Palafrugell, que era sota el domini del priorat de Santa Anna de Barcelona.

patata, dediquessin una part de les terres a conrear-les. El 1798, referint-se a Espanya, Joseph de Tena Godoy es feia creus del *desprecio con que en este país son miradas las nuevas semillas, los métodos nuevos, y las utilidades que se afirma poderse sacar de ellos* (Tena Godoy 1798: 111-112)¹⁸.

Una mostra d'aquesta desconfiança la trobem en una notícia de Navarra, el 1804. Allà s'hi veu una actitud que devia ser molt general entre la pagesia d'arreu:

*En Baquedano, pueblo de Navarra, introduxo poco ha el cultivo de las patatas el benemérito presbítero D. Juan Manuel de Azpilcueta: mereció su empresa la risa y desprecio de todo el pueblo; però faltó la cosecha del fabuco u ove con que ceban allí los cerdos, y dispuso que se cebasen con patatas los de su padre, como en efecto lo consiguió: quando vieron los del lugar las onzas de oro que recibió dicho su padre por los que habia engordado con ellas, no necesitaron de más argumento para adoptar dicho cultivo (Anònim 1804: 141 nota 2)*¹⁹.

A Catalunya, el 1791²⁰, Barba i Roca escrivia: *La influencia de las preocupaciones y rutinas en la opinión de los habitantes del campo no debe ser motivo para abandonar el propósito de instruirlos cuando se tiene interés en su felicidad.... Llegará un día en que esta planta envilecida y calumniada, adquiera la estimación que se merece* (Arnabat, 2006: 264). Els esforços de Barba i Roca per introduir el conreu de la patata li valgueren les mofes dels seus paisans: *La necetat de la gent inculta el motejà amb el renom de Doctor Patata. Aquells infeliços, tot volent mortificar al gran benefactor de la comarca, li alçaren un monument de glòria perdurable* (Arnabat 2006: 77).

Relacionat amb això, l'any 1804, el *Diario de Barcelona* escrivia:

Las patatas traidas de América en el Siglo XVI, se extendian con lentitud por Europa, hasta que las Academias, Agrónomos y Economistas las proclamaron por uno de los vegetales más preciosos, por su salubridad y prodigiosa multiplicación....

Vemos con gusto los progresos que hace el uso de este vegetal en esta ciudad y provincia. Solo falta vencer algunas preocupaciones del pueblo, que no deben impedirnos de ilustrarlo sobre los medios de su subsistencia; y no serán por demás los nuevos esfuerzos que hagan los que de veras aman a su patria.

..... un amigo de los pobres verdaderos, ofrece un Premio de 600 reales al que presentare por el mes de Diciembre del corriente año al Secretario de la Real Academia de ciencias de esta ciudad, o al de la Junta de Caridad de Villafranca del Panadés, una Máquina portátil y sencilla, que reduzca con prontitud a pasta fina las patatas cocidas.

Otro de 400 reales al autor de la Memoria que mejor explique el modo de cocer las patatas, y los diferentes guisos que pueden hacerse con ellas, fundados en experimentos propios y más conforme al gusto de los naturales de esta provincia.

(*Diario de Barcelona*, núm. 94, 3 d'abril de 1804, p. 425-426)²¹.

El 1809, entre el 23 de febrer i el 26 de març, el *Diario de Barcelona* va publicar una sèrie d'articles sobre la patata, segurament deguts a la ploma de Barba i Roca²². L'extens treball estava

---

18 En aquest mateix article Joseph de Tena Godoy diu que van fer unes coques de patates a la paella i que les senyores que eren presents a l'experiment van afirmar que si aquella pasta de patata s'hagués barrejat amb ou s'hauria fet *la más excelente fruta de sarten*. Es considera que aquesta és la invenció de la truita espanyola.

19 L'any 1804 el *Semanario de Agricultura y Artes dirigido a los Párrocos* va publicar, per entregues, la traducció de l'obra de Filippo Re *Elementi di Agricoltura*, de 1798. El text citat és una nota a peu de pàgina del traductor.

20 Segurament per un error tipogràfic el document està datat el 1891, però hauria de ser el 1791.

21 (Bernat, 2004: 21) atribueix probablement aquest text a Barba i Roca. (Arnabat, 2006, p. 267-268) publica un manuscrit del Centre de Recerca i Documentació del Museu de Vilafranca-Museu del Vi, de 1801, de Barba i Roca, que és la base d'aquest text del diari.

22 El paràgraf de la p. 219 del núm. 54 del 23 de febrer de 1804, que comença "La influencia de las preocupaciones ..." és idèntic al que esmenta (Arnabat, 2006: 264) del manuscrit del Museu de Vilafranca.

estructurat en forma de llibre. Després d'una introducció, el primer capítol era *De las patatas consideradas desde el momento en que se plantan hasta después de su recolección*, i estava dividit en 17 seccions. El segon i últim capítol era *De las patatas consideradas relativamente a su conservación y al alimento que suministran a hombres y animales*, i estava dividit en 6 seccions. El text començava dient: "*Entre la infinita multitud de plantas que pueblan así la superficie seca como la húmeda del globo, no hay verdaderamente otra, después del trigo, el centeno, la cebada y el arroz, más digna de nuestros cuidados y homenajes que la que hace el objeto de este artículo.*" I continuava: "*Si los labradores fixasen la atención en que la patata se halla en estado de alimentar mejor a ellos y a sus animales durante la estación más muerta del año, la cultivarian más, y así podrían aumentarse los ganados y aún el linage humano, pues está demostrado por observaciones muy repetidas que esta planta favorece la población, y que la multitud de niños que se ven en Irlanda proviene del mucho uso que los habitantes hacen de estas raíces, sea porque los preservan de las enfermedades de la primera edad, o porque proporcionan a sus padres más comodidad o menos necesidades, y una constitución más robusta.*" (*Diario de Barcelona*, núm. 54, 23 de febrer de 1804, p. 217-218).

La sopa dels pobres

Tot i l'augment de les terres dedicades al conreu de la patata, la seva incorporació a la dieta humana va ser encara més lenta que el seu conreu. A Europa inicialment es van afegir a les sopes dels pobres. El 1796 Benjamin Thompson, comte de Rumford, va publicar la primera edició dels seus assaigs polítics i econòmics. Allà deia que fins a l'any anterior no s'havien introduït a Múnic les patates en la sopa dels pobres, la qual consistia en civada perlada, pèsols, trossos de pa, sal, cervessa petita i aigua. A la nova sopa s'hi van afegir les patates i la cervessa es va substituir per vinagre. Quan van decidir afegir-hi les patates, Thompson escriu: *Esta planta vegetal, tan sana como útil, apenas era conocida en la Baviera hace muy poco tiempo, y era tal la aversión que tenía el público, y particularmente los pobres, que quando se empezó a usar en la cocina de la casa de industria, hubo precisión de ocultarlo. Se escogió un quarto separado para cocer las patatas, y fue necesario reducir las a una pastilla, y destruir absolutamente su forma para que no conociesen que se mezclaban con los demás ingredientes que componian la sopa. Sin embarco, los pobres conocieron muy pronto que se había mejorado la comida, y manifestaron su satisfacción de un modo tan notable, que no se creyó conveniente ocultarles la causa de esta diferencia; y ahora gustan tanto de ellas, que no estarían contentos si no las comiesen.* (Thompson, 1800, p. 152-153).

A Anglaterra i, com hem vist, a Irlanda, ja es consumien les patates des d'uns anys abans: *En algun tiempo hubo en Inglaterra e Irlanda tan grande aversión a las patatas, como hoy se observa en Baviera; pero vencida la preocupación, todo el mundo las come.* (Thompson, 1800, p. 136). En alguns llocs el consum de les patates havia substituït al pa (Thompson, 1800, p. 157). És molt gràfica la descripció que es fa de la situació a Irlanda l'any 1842:

... por todas partes se hallan casas arruinadas, y cuyas paredes hechas de barro no ofrecen protección alguna. Un hedor nauseabundo se advierte salir de ellas; no tienen chimeneas; en el interior solo se suele encontrar un gergon de paja, sobre el cual ruedan media docena de chiquillos desnudos y hambrientos; y en el fuego solo se ve una marmita en que cuecen las patatas que deben servir de alimento a la familia; algunas sillas medio rotas o sin asiento, y varios cuadros ahumados, son todo el adorno y comodidades de aquellas rusticas habitaciones. (Anònim, 1842, p. 64-65).

A Espanya, es va generalitzar també l'ús de les sopes dels pobres a tots els pobles i ciutats.

Figura 5.- Distribució de la sopa dels pobres a Madrid, l'any 1871.

Està ben establert que entre 1791 i 1804 Manuel Barba va introduir el conreu de la patata per al consum humà a Vilafranca del Penedès. Com també és força clar que aquest conreu era molt limitat i es destinava només al consum del bestiar i dels pobres. A partir de l'hivern de 1800, la Junta de Caritat de Vilafranca va instaurar les sopes econòmiques per alimentar els pobres del seu terme²³:

A los jornaleros que no tenían jornal, se les dió la sopa y dos reales los días que cabaron los campos para sembrar patatas: se distribuyó una porcion de estas entre los pegujaleros²⁴ para sembrar; y un individuo de la Junta ofreció premios a los tres que cogiesen mayor cantidad.

Con estos estímulos se aumenta cada año la cosecha de patatas, a la cual se prestan los campos pingües de este término, a pesar de la escasez de lluvia en el verano. La Junta distribuye las suyas entre los pobres, que se acostumbran a este nuevo alimento, y en particular los niños que las piden con importunidad: se hacen también pan y tortas, y se emplean para las sopas. (Diario de Barcelona, núm. 312, 8 de noviembre de 1803, p. 1438).

A mitjans del segle XIX, a Catalunya, ja s'havien incorporat de ple les patates a la dieta humana, especialment en situacions de crisi. Un exemple el trobem en l'episodi de còlera de 1854, quan a Vilanova i la Geltrú es documenta l'ús de les patates per alimentar a pobres i malalts. Del 24 d'agost al 25 de setembre de 1854 es van consumir 44 quintars²⁵ de patates per fer la sopa per als pobres (Garí 1860: 197). Però encara tan tard com l'any 1862, quan el seu consum ja era general, trobem detractors de la patata per al consum humà. Així, al volum 1 de la revista *La Abeja* podem llegir que la patata *se ha apoderado de las campiñas más bellas y feraces, espulsando al trigo, su señor natural, y cada día va ganando más terreno, y va siendo más y más el alimento diario de todas las clases. ¿Pero merecen las patatas esta preferencia? ¿Son en realidad un alimento tan excelente cual es por muchos encomiado? ¡Nada de eso! Desgraciadamente ha venido a hacerse una necesidad, una condición vital para los pobres; pero siglos enteros no bastarán para borrar sus perniciosos efectos.* (Friedrich, 1862: 103).

El conreu de la patata a Catalunya segons Frigola, Miñano, Golobardas, Bergnes i Madoz

Finalment el conreu de la patata i, sobretot, el seu consum humà, es va generalitzar a Catalu-

23 Els establiments per a pobres havien estat tractats amb profusió pel comte de Rumford, de qui Barba en va prendre les idees (Thompson 1800 1^a ed. anglesa de 1796).

24 *Labrador que tiene poca siembra o labor* (RAE).

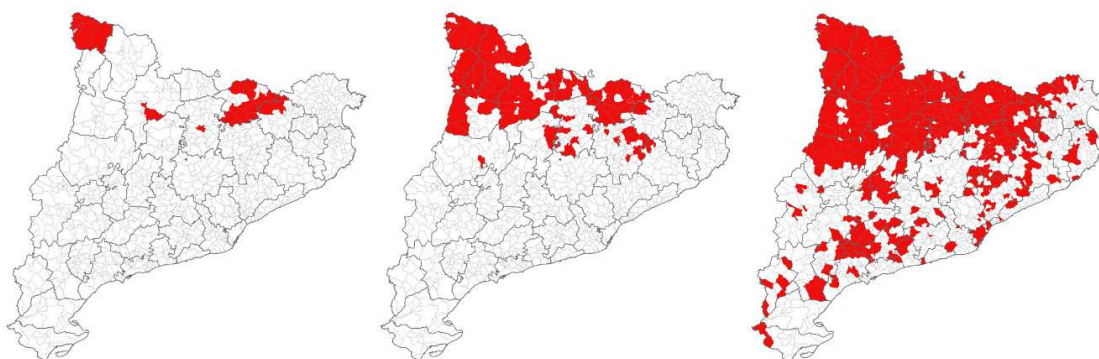
25 1 quintar = 41 kg.

nya al llarg de la primera meitat del segle XIX.

Entre 1824 i 1850 van aparèixer diversos treballs que descriuen l'“estadística” d'Espanya i de Catalunya. El primer a què ens referim és el de Frigola, aparegut el 1824, tot i que es basa en dades de 1819. El següent és el diccionari de Sebastián de Miñano, aparegut entre 1826 i 1829. El seu autor va obtenir les dades de diverses fonts, entre altres de la publicació de Frigola, però com ell mateix afirma, referint-se a la seva obra: *lo poco bueno que haya en ella se debe principalmente a los curas párrocos que me han suministrado noticias de sus respectivos pueblos*. Les dues obres següents, que utilitzem en la nostra anàlisi, són pràcticament contemporànies. Golobardas la va publicar el 1831 i Antoni Bergnes i els seus col·laboradors ho van fer entre 1830 i 1834. La important obra de Pascual Madoz va veure la llum entre 1845 i 1850, amb dades recollides, des de 1833, a partir de 1.000 corresponsals repartits per tota la geografia d'Espanya. Una de les crítiques que Madoz feia a Miñano era que els proveïdors d'informació d'aquest no sempre tenien el nivell de coneixements necessaris per oferir dades fiables. Cal dir que les obres de Frigola i Golobardas es refereixen només a Catalunya. Les de Miñano i Madoz són diccionaris d'Espanya i Portugal, mentre que la de Bergnes és un diccionari universal. Com era d'esperar, tots els autors posteriors usen com a fonts les obres dels autors anteriors. L'excepció és l'obra de Golobardas que Madoz no cita i és l'únic que la podia haver conegut i utilitzat. Tampoc no esmenta Frigola, tot i que esmenta a Miñano i Bergnes, els quals al seu torn havien usat l'obra de Frigola.

De fet, en els mapes de la figura 7, si sobreposem el de Golobardas i el de Bergnes obtenim segurament una “foto” més realista sobre l'evolució del conreu de la patata d'aquells anys.

També cal assenyalar dues coses més. En primer lloc tots els autors prenen com a base geogràfica les antigues parròquies, llocs i llogarets, que actualment formen part de municipis més amplis. En els nostres mapes la base que em pres és el municipi actual, així que les notícies antigues podrien referir-se només a una petita part del municipi actual, tot i que en les figures hem acolorit tot el municipi. La segona cosa a tenir present és que tots esmenten les produccions sense donar-ne quantitats. Així, només diuen que en cert municipi es produeixen patates sense precisar quantes. A vegades diuen que són moltes, o poques, o de bona o mala qualitat. De totes formes hem de creure que només van recollir aquells llocs en què les produccions eren prou significatives, sense que puguem establir un llindar a partir del qual una producció es pot considerar significativa. En qualsevol cas, els autors potser van donar algunes indicacions als seus corresponsals respecte a quan havien de considerar que una determinada producció s'havia d'incloure o no en el diccionari. Tot i amb això, també és molt possible que el què per a un informador valia la pena ser recollit per a un altre potser

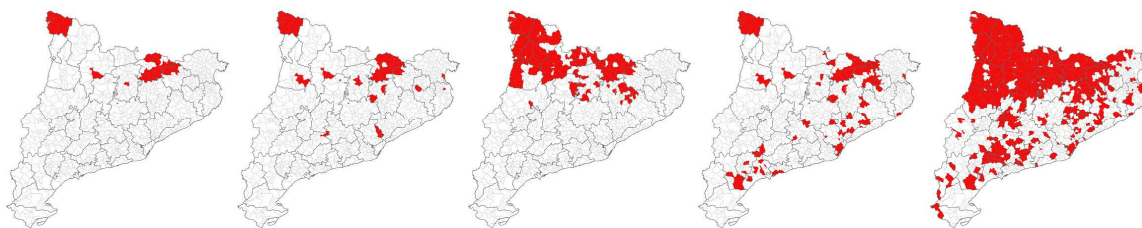
no calia, i que la qüestió quedés a discreció dels corresponsals.

Figura 6.- Distribució del conreu de la patata. D'esquerra a dreta: Frigola (1824), Golobardes (1831), Madoz (1845-1850) (Elaboració pròpia).

Tot i aquestes reserves, les figures que resulten són molt il·lustratives i en bona part -almenys

pel que fa a les patates- era el que segurament es podia esperar. I sembla que no queda cap dubte que la gran expansió de la patata a Catalunya va tenir lloc entre 1825 i 1850, amb dos nuclis pioners i destacats: la Val d'Aran i el Ripollès-Alta Garrotxa.

Madoz, de tant en tant, ofereix alguna informació més concreta, però molt descontextualitzada. Així, per exemple, diu que a Sant Cebrià dels Alls es conreaven més de 600 quintars de patates *de superior calidad* (Madoz 1845-1850: vol. 2 p. 228), o que a Andorra es conreaven *sabrosas patatas* i tabac (Madoz 1845-1850: vol. 2 p. 288), o que a la Vall d'Àneu es conreaven patates *en gran cantidad* (Madoz 1845-1850: vol. 2 p. 307). Però gairebé no trobem xifres sobre la producció i el comerç de les patates. Només hem localitzat que els anys 1843 i 1844 pel port de Cambrils es van exportar patates en cabotatge (Madoz 1845-1850: vol. 5 p. 338), o que els anys 1844 i 1845 van sortir 1.735 quintars de patates pel port de Mataró (Madoz 1845-1850: vol. 11 p. 304). Pel que fa al consum només ens diu que a Madrid eren les classes més necessitades les que les consumien (Madoz 1845-1850: vol. 10 p. 1033), o que en el quinquenni de 1835 a 1839 Barcelona va consumir 80.907 arroves de patates (Madoz 1845-1850: vol. 3 p. 569).

Figura 7.- Distribució del conreu de la patata. D'esquerra a dreta: Frigola (1824), Miñano (1826-1829), Golobardas (1831), Bergnes (1830-1834), Madoz (1845-1850) (Elaboració pròpia).

A banda d'aquests mapes, es produïen patates en altres llocs, però o bé en quantitats poc significatives i que no van ser recollides en les obres que hem analitzat, o potser per ser incompletes les fonts usades pels autors, tot i que en el cas de Madoz això sembla força improbable. Així, com hem dit, sabem que el 1804 s'havia introduït a Perelada (Alt Empordà), de feia poc, el conreu de la patata (Gifre 1988: 547), tot i que cap dels autors estudiats esmenta el conreu de la patata a Perelada. També cal tenir en compte que, a banda de la possible incompletitud de les fonts, ens trobem en plena expansió del conreu de la patata, de manera que en un determinat moment una localitat podia no produir patates, però pocs anys més tard es podien haver introduït en aquell lloc. Valgui com a exemple que, en la seva obra sobre Tarragona, Criviller, l'any 1839, esmenta producció de patates a Miravet, Santa Coloma de Queralt, la Torre de Fontaubella i Ulldecona, municipis que segons Bergnes, el 1834, no produïen patates. Tota la resta de localitats que esmenta Criviller coincideixen amb les que donava Bergnes (Criviller, 1839).

Molt més tard, a principis del segle XX, el conreu de la patata primerenca es va estendre pel Maresme: *Té Mataró i la costa de Llevant un conreu que s'ha extès y progressat en poch anys y s'ha obert un bon mercat a França: és el de la patata primerenca. Aquesta, la llevor de la qual ens ve de França, y que's fa exclusivament pera França, ...* El 1909 passaven de 15.000 els pagesos del Maresme que vivien de la patata i el pèsol (Cabanyes, 1909: 3). Pocs anys més tard, Maspons i Camarasa recollia aquesta notícia parlant del conreu de patates primerenques al Pla de Barcelona i al Maresme. Deia que entraven entre 1.500 i 3.000 tones de patates de llavor, les quals, excepte 100 tones que anaven a la Plana de Vic, es quedaven al Barcelonès i al Maresme. A continuació donava dades, corresponents a l'any 1910, segons les quals a Catalunya es destinaven 16.750 ha al conreu de la patata que donaven una producció de 103.400 tones de patates. El total per a Espanya era de 322.796 ha conreades amb un producte de 2.477.011 tones. Per extensió, el conreu de la patata a Catalunya representava el 5,2% d'Espanya, mentre que la producció representava el 4,17% de tot l'estat. Acabava dient que *la producció patatera és de pervenir; per axò és mirada ab predilecció*

per los qui veuen a venir les coses (Maspons 1907-1916: 629-630)²⁶.

Arran de la crisi de sobreproducció vinícola de principis de segle XX, alguns autors van criticar els monocultius, exceptuant les fruites del Baix Llobregat i les patates primerenques del Maresme (Massalleres, 1909: 3). Crida l'atenció que en la sèrie d'articles que Faura i Sans va publicar a *la Veu de Catalunya* no esmenta aquestes patates del Maresme i en canvi escriu: *Per la Plana de Vich, en aquelles àspres margues s'hi sembra la patata, molt apreciada als mercats estranjers* (Faura, 1909: núm. 123).

La conservació de la patata

Un fet interessant, que ha deixat empremta a les comarques de muntanya de Catalunya, és la qüestió de la conservació de la patata.

El 1776, Adam Smith deia que el major inconvenient del conreu de la patata era el de la seva conservació: *El inconveniente que tiene la extensión del cultivo de este ramo es lo difícil de conservar este fruto todo el año, y lo imposible de ensilarle por espacio más largo como el trigo. El miedo de no poderlo vender todo antes de que principie a malearse, o podrirse es el principal obstáculo que se ofrece para no adoptarlo, como el pan de trigo, para alimento común de todas las diferentes clases del pueblo* (Smith, 1794: 279)²⁷. Segurament aquesta va ser una altra de les raons que va dificultar la generalització primerenca del conreu de la patata.

Figura 8.- Clots de trumfos a Peguera (Berguedà).

La carta que hem esmentat abans d'un pagès anglès, ens descriu la forma en què es conservaven tot l'any:

Je conserve mes pommes-de-terre toute l'année, et elles sont toujours bonnes à manger; et voici comment je les préserve de la gelée pendant l'hiver. Je ne les fais récolter que vers la Saint-Michel; car j'ai remarqué que quand on le fait plus tôt, elles ne réussissent pas si bien. Sitôt qu'elles sont sorties de terre, je les mets dans des trous que j'ai creusés en terre à environ trois pieds de profondeur. Quand les trous sont pleins, je mets par-dessus d'abord un peu de fourrage de pois,

26 És molt difícil datar amb exactitud les diverses parts de l'obra de Carreras i Candi, que va començar a aparèixer en forma de fascicles. Cada un tenia un nombre de pàgines que solia variar entre 20 i 45. Els 13 primers van aparèixer a finals de 1907 i els 6 darrers al llarg de la primera meitat de 1916 (la seqüència és: 13 el 1907, 33 el 1908, 64 el 1909, 48 el 1910, 40 el 1911, 22 el 1912, 30 entre 1913 i 1915 i 6 el 1916). En total 256 fascicles. Una mica més tard (sembla que entre 1913 i 1918), a mesura que els volums es completaven, van anar apareixent cadascun dels 6 volums que conformen l'obra enquadernada. En qualsevol cas podem assegurar que el text va ser escrit entre 1907 i 1916.

27 La primera edició anglesa és de 1776.

ensuite un peu de fumier de cheval tout nouveau, et enfin je répands par-dessus le tout la même terre qu'on a tirée du trou en le creusant, et on bat bien le tout pour raffermir la terre: par ce moyen, les pommes-de-terre se conservent très-bien toute l'année. (Anònim, 1793: 44).

Rozier assenyalava que per a la conservació de grans quantitats de patates, el millor *es abrir un hoyo en el terreno más elevado, más seco y más inmediato a la casa, y del hueco que necesitan las patatas que se hayan de conservar. Se guarnece el fondo y las paredes con paja larga o rastrojo: se colocan las patatas en pirámide, y se cubren por último con una camada de paja* (Rozier 1844: vol. 10 p. 266, vol. 8 p. 204 1ª ed. francesa). Aquest mètode també l'havia descrit la Comissió per a l'Agricultura i les Arts de Paris, per la mateixa època (El Cura de Linares 26 d'octubre de 1797: 247). Encara actualment, en molts indrets de les nostres muntanyes -especialment a l'Alt Urgell- es poden trobar els clots de trumfos, conservats en millor o pitjor estat.

El blat de moro

La introducció i l'expansió del blat de moro va ser molt més senzilla que la de la patata, i molt aviat es va estendre per tot el món. Les evidències arqueològiques semblen mostrar que algunes espècies antecessores de l'actual varietat ja es conreaven des dels orígens de l'agricultura. L'opinió més acceptada és que és originari de Mèxic, tot i que hi ha qui opina que el seu origen es troba a l'Àsia, des d'on va passar a Amèrica. On sí que hi ha acord general és que a Europa va arribar amb el descobriment d'Amèrica i es va conrear a Espanya des de la seva arribada, tot i que va trigar algun temps a generalitzar-se el seu conreu per tota la península.

Rozier afirmava:

Debemos, pues, inferir de lo que nos dicen los autores, que pasan con razón por más originales y auténticos, sobre todo lo que se ha publicado acerca de las producciones de la América; que el maíz es indígena de ella, y que de allí ha sido transportado al mediodía y al norte de nuestro hemisferio, donde se ha connaturalizado tan bien, que parece criado para el universo entero (Rozier 1844: vol. 9 p. 73)²⁸.

Per altra banda, no van faltar elogis a les seves virtuts:

El maíz es, pues, uno de los más apreciables presentes que el nuevo mundo ha hecho al antiguo; porque independientemente del alimento saludable que los habitantes de las aldeas de muchas de nuestras provincias sacan de esta planta, nada hay que guste tanto a los animales de toda especie, ni que les haga más provecho (Rozier 1844: vol. 9 p. 73)²⁹.

El primer naturalista que en va parlar va ser l'alemany Hieronymus Bock, el 1532, 40 anys després del descobriment de Colom. El 1535, Fernández de Oviedo escrivia:

Verdad es que el mahiz que es el pan destas partes: yo lo he visto en mi tierra en Madrid muy bueno y se crió en un heredamiento del comendador Hernan Ramirez Galindo a par de aquella devota hermita de nuestra señora de Atocha: pero en el Andaluzia en muchas partes se ha hecho el mahiz (Fernández de Oviedo 1535: llibre 7 cap. 13 fol. 78)³⁰.

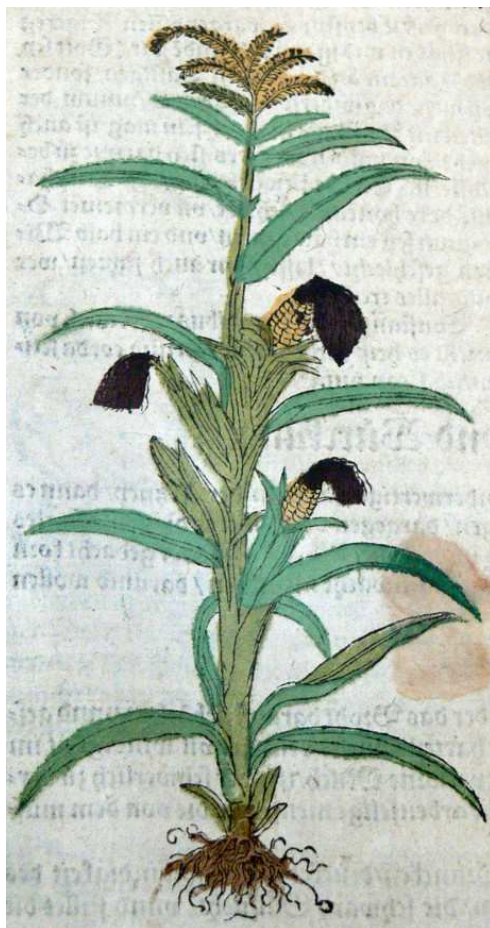
---

28 El *Semanario de Agricultura y Artes dirigido a los Párrocos*, al núm. 54, 11.1.1798, p. 17-22 i al núm. 55, 18.1.1798, p. 33-41 va publicar un extracte de l'article del blat de moro del diccionari de Rozier.

29 (Collantes i Alfaro 1853: 302) copien literalment aquest i altres fragments de Rozier.

30 El text de Fernández de Oviedo ha tingut diverses correccions i addicions, fetes pel propi autor. En alguna edició aquest paràgraf està redactat de forma diferent, però el contingut és essencialment el mateix. En l'edició de 1851 es diu: *Verdad es que el mahiz, que es el pan destas partes, yo lo he visto en mi tierra, en Madrid, muy bueno en un heredamiento del comendador, Hernan Ramirez Galindo, aparte de aquella devota hermita de Nuestra Señora de Atocha (que ya es monasterio de frayles dominicos). Y tambien lo he visto en la cibdad de Ávila, como lo dixe en el capítulo I deste libro VII; però en el Andaluzia en muchas partes se ha hecho el mahiz.* (Fernández de Oviedo 1851: llibre 7 cap. 14 p. 284). Diversos autors han recollit els comentaris de Fernández de Oviedo sobre el conreu

Fernández de Oviedo diu que l'any 1530, a Àvila, va veure *dentro de una casa, un buen pedaço de mahizal de diez palmos de alto las cañas* (Fernández de Oviedo 1851: 268)³¹. Una primera àrea d'explotació a Espanya se situa a Astúries (1599), País Basc (1600) i Cantabria (1607). Una mica més tard es troba a Navarra (1615-1620) i les Ries Baixes gallegues (1628) (Aragón Ruano 2012: 445). Autors anteriors havien situat la introducció del blat de moro a Astúries i Galícia el 1605 (Bouza-Brey 1952: 172) i a Guipúscoa abans de 1523 (Arozena 1954: 274). En general, però, és molt difícil distingir els primers conreus -gairebé experimentals- de l'expansió més o menys general i massiva d'una planta, de manera que els diferents autors donen dates amb petites discrepàncies.

Figura 9.- El blat de moro segons Hieronymus Bock (1532).

Pel que fa a la seva aparició específica a la Corona d'Aragó, el 1610 Gaspar Escolano escriu, a la seva història de València:

*Assi mesmo salieron de las Indias las nuevas especies de higos, clavellinas, rosales, jazmines, pimientos, y adacas*³², que allà llaman mayses. Por lo qual es cierto que se engañaron algunos

---

del blat de moro a Espanya. Arévalo (Arévalo 1935: 81) i Regueiro (Regueiro 1982: 208) afirmen que es conreava blat de moro al convent d'Atocha, a Madrid i Bouza-Brey (Bouza-Brey 1952: 164) diu que en l'edició príncep (la de Sevilla, de 1535) es diu que el blat de moro creixia a prop de Madrid.

31 Ni a l'edició de 1535 ni a la de 1547 hi apareix aquesta referència al conreu de blat de morro a Àvila. Sembla que Fernández de Oviedo la va afegir per a l'edició de 1548. L'edició d'Amador de los Rios, de 1851, és la que conté aquesta referència a Àvila.

32 Adaza. En català "dacsa" (Coromines, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, vol. III, p.

médicos modernos, y entre ellos Fuctio³³, que al maiz le nombra trigo Turquesco, por entender que salió de Turquía: y Valerio Codro, que teniéndole por descendiente de la Asia, le llamó Bactriano. Los niños saben que en el descubrimiento de las Américas y Piru, se descubrió este nuevo grano, y trasladado a España, ha echado en ella maravillosas rayzes, y se ha ydo comunicando por todo el mundo (Escolano, 1610, col. 698).

El comentari que fa Escolano que el blat de moro s'havia escampat per Espanya i per tot el món no deixa cap dubte que el 1610 ja era un conreu popular arreu, tot i que el seu conreu a Catalunya no devia ser massa extens.

La primera notícia segura del seu conreu a Catalunya és de 1703, al Maresme (DD. AA. 1969-1980: vol. 3 p. 626).

El 1778 Miguel Gerónimo Suárez escrivia respecte al blat de moro:

Llamase a este comestible 'Trigo de Turquía', porque se trajo de Turquía a Europa; y en algunas Provincias de la Francia le dan el nombre de 'Trigo de Nápoles', porque segun parece hubieron de recibir de allí la primera semilla. Pero en el Perigord, y casi toda la Guienna adonde le llevan de España, le llaman 'Trigo Español', y en algunas otras partes 'Maïs'. En España se llama generalmente 'Maíz', y en Cataluña 'Trigo de Moros' (Suárez 1778: 29-30)³⁴.

L'any 1783 s'havien començat a plantar alguns camps de blat de moro a Serrateix (Berguedà) (Riu 2004: 769). El 1785 Zamora parla del conreu del blat a moro a la Plana de Vic, però no diu res de les patates.

L'any 1787, en el seu *Viatge a Catalunya*, Arthur Young esmenta diversos indrets on es conreava el blat de moro. Aquells conreus no eren massa extensos ni generals. L'itinerari de Young va iniciar-se a la Val d'Aran, on ja hi va veure conreus de blat de moro, va passar pel port de la Bonai-gua, cap a Esterri i la Pobla de Segur. Va seguir per Ponts, Torà i Calaf i va continuar cap a Barcelona, passant per Montserrat³⁵. De Barcelona va seguir el Maresme i l'Empordà i va sortir per Panis-sars o el Pertús. Els llocs on va trobar blat de moro són: la Val d'Aran, entre Sant Romà d'Abella i Folquer, Sanauja, Vilassar, Calella, Malgrat, arribada i sortida de Girona i Bàscara. En qualsevol cas, les referències de Young al blat de moro, comparades amb les dedicades als conreus tradicionals de cereals, vinya i oliveres, són molt poca cosa. Young diu que, a tot arreu per on va passar, el blat de moro s'anomenava «meliac» (Young 1787: 250). Atès que, com ell diu, no va poder verificar la grafia correcta dels mots, el nom correcte és «milloc»³⁶.

9-10).

33 Es tracta de Leonhart Fuchs (1501-1566).

34 La memòria de Suárez, segons ell mateix afirma en una nota a peu de pàgina, és la versió castellana d'una memòria publicada pel *Journal Economique de Paris*, l'any 1754. En realitat la memòria original la va publicar el *Journal Economique* el juliol de 1758, i el nom amb que es coneix el blat de moro a Catalunya és un afegit de Suárez, que no figura en la memòria original.

35 De Calaf a Montserrat no està massa clar el recorregut que va fer. Sembla que va passar pels Prats de Rei, serra de Rubió i Castellfollit del Boix.

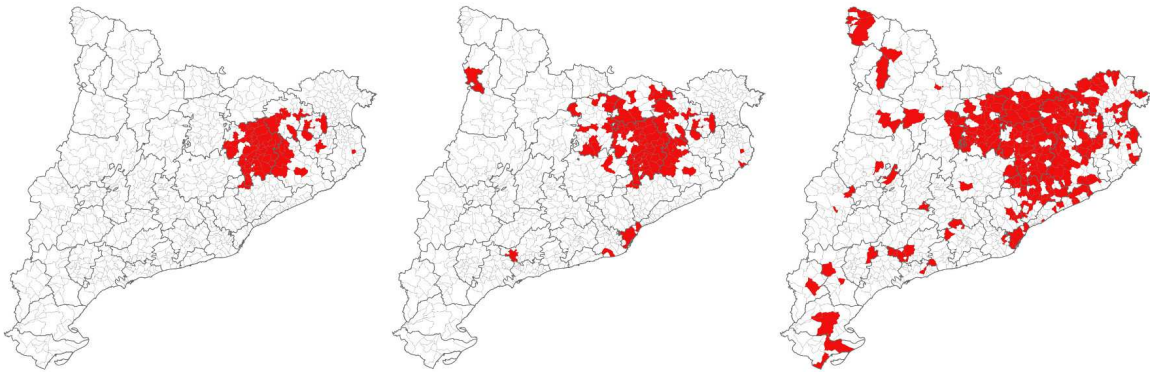
36 Entrada "milloc" al Diccionari Català-Valencià-Balear i al Diccionari de l'Institut d'Estudis catalans i (García Mouton 1986: 125-126).

Figura 10.- *Blat de moro.*

En la seva memòria de 1787, sobre l'agricultura a Catalunya, Manuel Barba no esmenta enlloc les patates, però, en canvi, dues vegades cita el blat de moro com a un conreu habitual al costat dels altres conreus tradicionals (Iglésies 1964: 28 i 30).

La comarca productora de blat de moro per excel·lència, segons Golobardes, era Osona.

Figura 11.- *Distribució del conreu del blat de moro. D'esquerra a dreta: Frigola (1824), Golobardes (1831), Madoz (1845-1850) (Elaboració pròpia).*

Figura 12.- Penjant panotxes de blat de moro per assecar-les (cap a 1940).

L'any 1980, Lluís Casasses escrivia:

Els ritmes estacionals, la humitat climàtica determinada per les pluges i pels períodes de boira lligats a les fases d'inversió tèrmica, i les condicions edafològiques que prevalen sobre el substrat margós, van afavorir l'adaptació del blat de moro i de la patata als sistemes de conreu locals. El blat de moro fou introduït a la plana de Vic a finals del segle XVIII, afavorit per unes estacions d'estiu humides. Les mateixes condicions jugaren a continuació a favor de la implantació de la patata, que va esdevenir aviat l'espècie conreada més difosa i la més característica de la regió, on ha assolit un nivell de producció i de qualitat molt elevat (Casasses 1991: 187)³⁷.

El què sembla, però, és que la introducció de la patata a la Plana de Vic és força més tardana que la del blat de moro, i hauríem d'anar, potser, a la segona meitat del segle XIX, tot i que a les zones de la muntanya del Montseny, com hem vist, ja hi aparegué molt abans.

Tal i com passa amb la patata, les informacions sobre l'extensió dels conreus de blat de moro i sobre la producció, en els segles XVIII i XIX, són molt escasses i fragmentàries.

Segons el cens de 1799, a Catalunya hi havia 858.818 habitants, dels quals 368.776 corresponien a Barcelona. La producció de blat de moro a tot Catalunya va ser de 122.215 faneques, que, amb els preus de 1845, s'avaluaven en 3.666.450 rals (Madoz 1845-1850: vol. 3 p. 603). D'aquelles, 52.479 s'atribuïen a la província de Barcelona, 23.856 a la de Girona, amb 167.638 habitants, 17.770 a la de Lleida, amb 124.872 habitants, i 28.109 a la Tarragona, amb 197.525 habitants (Madoz 1845-1850: vol. 3 p. 603) (Madoz 1845-1850: vol. 8 p. 382) (Madoz 1845-1850: vol. 10 p. 225) (Madoz 1845-1850: vol. 14 p. 629). Les dades del cens de 1799 eren de tot Catalunya i Madoz les va distribuir proporcionalment al nombre d'habitants de cada província. De fet, però, el blat de moro català es produïa a les províncies de Barcelona i Girona, així que aquestes dades de Madoz són molt poc fiables. Per aquella mateixa època, l'any 1840, Catalunya consumia blat de moro provinent de Galícia per valor de 1,5 milions de rals (Madoz 1845-1850: vol. 3 p. 482). El què és significatiu és que Catalunya havia d'importar de Galícia l'equivalent al 41% de la seva collita per abastir-se de blat de moro.

Conclusions

La introducció, l'expansió i la incorporació a la dieta humana de la patata va tenir lloc, a tot Europa, a finals del segle XVIII i principis del segle XIX.

³⁷ L'article original va aparèixer l'any 1980 al tom 51, fascicle 3, p. 267-280, de la *Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*.

A Catalunya el conreu de la patata va començar cap a l'any 1750 a la Val d'Aran, segurament introduïda des de França. Al principi la patata va ser usada només per al consum animal i com a aliment per als pobres, sobretot com a ingredient a les sopes de Rumford. Les autoritats del moment van veure la nova planta com el mitjà per erradicar els periòdics episodis de fam. Tot i que el conreu i el consum humà de la patata no estan necessàriament relacionats, no hi ha dubte que l'augment de la producció ha d'anar lligat a l'augment del consum. Per això els sectors il·lustrats de la societat van ser molt actius en convèncer a la gent sobre la bondat del consum de patates, cuinades de diverses formes, i van tractar d'eliminar els prejudicis sobre la suposada insanitat del tubercle.

La Guerra del Francès va provocar una important manca d'aliments, que va afectar àmplies capes de la població, i va ser el punt d'inflexió que va fer estendre els conreus de patates i introduir-les en el consum de tots els catalans. Amb el final de la guerra, la patata sorgeix com un conreu estratègic, al qual es dediquen grans extensions de terres i s'escampa pràcticament per tot Catalunya. Des de temps immemorials les millors terres eren ocupades pels cereals i la vinya, de forma que a la patata s'hi van dedicar inicialment terres de muntanya ermes o poc aptes per als conreus tradicionals. Degué costar molt que els pagesos cedissin part de les seves millors terres a la patata, si per a això havien d'abandonar altres conreus. Probablement va ser més fàcil el seu conreu als horts, per al petit consum domèstic, com encara passa avui en dia en molts indrets.

Pel que fa al blat de moro, des de bon començament la planta va ser apreciada, tant per al consum animal com humà, i no va plantejar els dubtes que havia generat la patata. Les zones de la Catalunya humida van ser les que van experimentar una major dedicació al conreu del blat de moro.

Tant en el cas de la patata com en el del blat de moro, els diccionaris estadístics del segle XIX, especialment el de Madoz, proporcionen una bona font -raonablement fiable- de l'evolució d'aquests conreus. La seva gran expansió es va produir entre els anys 1820 i 1840, més marcada en el cas de la patata que no en el del blat de moro. És possible que la revolució agrària liberal i la fi de l'antic règim afavorís també l'expansió del conreu de la patata.

Segons la FAO, l'any 2016, al món es van produir gairebé 476 milions de tones de patates. Aquell any Espanya en va produir una mica més de 2 milions. La introducció i l'expansió de la patata va ser lenta i complexa, però actualment és un conreu fermament establert en tot el planeta.

Bibliografia

Acosta (de), J. (1894): *Historia natural y moral de las Indias*, 2 vols., Madrid, Ramón Anglés, impresor.

Alberola, A. (1997): "Cultivos americanos en tierras valencianas durante la Edad Moderna. El maíz: introducción y desarrollo", dins *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 307-322.

Allen, R. C. (1992): *Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands 1450-1850*, Oxford, Oxford University Press.

Allen, R. C. (2000): "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800", *European Review of Economic History*, núm. 3, p. 1-25.

Anònim (1793): "Lettre d'un Cultivateur Anglais sur les pommes-de-terre qui tiennent lieu de pain", *Feuille du Cultivateur*, núm. 10, 2 de febrer de 1793, p. 44.

Anònim (1794): *Correo Mercantil de España y sus Indias*, núm. 24, 24 de març de 1794, p. 188.

Anònim (1804): "Elementos de Agricultura", *Semanario de Agricultura y Artes dirigido a los Párrocos*, núm. 400.

- Anònim (1815a): *Memorias de Agricultura y Artes*, juliol 1815, prospecto.
- Anònim (1815b): *Memorias de Agricultura y Artes*, desembre 1815.
- Anònim (1816): *Memorias de Agricultura y Artes*, març 1816.
- Anònim (1842): "Recursos de la producción en Francia y en Inglaterra", *Revista Económica de Madrid*, núm. 1, maig 1842, p. 42-80.
- Anònim (1859-1861): *Memoria sobre los productos de la Agricultura Española en la Exposición General de 1857*, Madrid, imprenta nacional.
- Aragón Ruano, Á. (2012): "Transformaciones agropecuarias en Guipúzcoa durante los siglos XVI y XVII", dins Pérez Álvarez, M.J. y Martín García, A. (eds.), *Campo y campesinos en la España Moderna*, Madrid, KADMOS, p. 443-454.
- Arévalo, C. (1935): *La Historia Natural en España*. Madrid, en los talleres de Unión Poligráfica, S. A.
- Aribau, B. C. (1824): "Necrologia", *El Europeo*, núm. 15, p. 93-102.
- Arnabat, R. (2006): *Manuel Barba i Roca (1752-1824). Entre l'humanisme i la Il·lustració*, Vilafranca del Penedès, Edicions i Propostes Culturals Andana, S. L. i Consell Comarcal de l'Alt Penedès.
- Arocena, F. (1954): "La introducción del maíz en Guipúzcoa", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 134, núm. 2, p. 389-393.
- Barreiro Mallón, B. (1984): "La introducción de nuevos cultivos y la evolución de la ganadería en Asturias durante la Edad Moderna", dins *Congreso de historia rural : siglos XV-XIX : actas del coloquio celebrado en Madrid, Segovia y Toledo del 13 al 16 de octubre de 1981*, p. 287-318.
- Barreiro Mallón, B. (1992): "El maíz en el sistema agrario de la España moderna", dins *Sección cronológica = Section chronologique = Chronological Section*, vol. 1, p. 184-199.
- Bergnes, A. et al. (1830-1834): *Diccionario Geográfico Universal dedicado a la Reina Nuestra Señora por una Sociedad de Literatos*, 10 vols., Barcelona, imprenta de José Torner.
- Bernal, A. M. (1997): "Estructuras agrarias y experiencias de cultivos americanos en el Mediterráneo, ss. XVI-XVIII", dins *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 267-288 .
- Bernat, P. (2000a): *Agronomia i agrònoms a la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona (1766-1808)*, Barcelona, Centre d'Estudis d'Història de les Ciències, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Bernat, P. (2000b): "La difusió de nous conreus a la Catalunya de la Il·lustració. Les aportacions de la Direcció d'Agricultura de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona (1766-1808)", dins *Actes de la V trobades d'Història de la Ciència i la Tècnica*, Barcelona, p. 279-284.
- Bernat, P. (2004): "Manuel Barba y Roca (1752-1824), un agrónomo ilustrado en la España del siglo XVIII", *Llull*, vol. 27, p. 7-26.
- Bernat, P. (2006): *Agronomia i Agrònoms a la Catalunya de la Il·lustració (1766-1821)* (Tesi doctoral), Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Bernat, P. (2008): *Ciència, tècnica i agricultura a la Catalunya de la Il·lustració (1766-1821)*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines/Centre de Recerca d'Història Rural Secció Vicens Vives de la Universitat de Girona.

- Bernat, P. (2009): "Naturalistes osonencs del segle XIX", *Ausa*, núm. 183, p. 85-112.
- Bilbao Bilbao, L. M. i Fernández de Pinedo, E. (1984): "La producción agrícola en el País Vasco (1537-1850)", *Vasconia: Cuadernos de historia-geografía*, núm. 2, p. 83-198.
- Bourde, A. (1967): *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle*, París, S.E.U.P.E.N.
- Bouza-Brey, F. (1952): "Introducción del cultivo del maíz en Asturias en el siglo XVII", *Boletín del Real Instituto de Estudios Asturianos*, any 6, núm. 16, p. 159-173.
- Brines i Blasco, J. (1996): "La introducción del cultivo de la patata en el País Valenciano", *Papeles de Geografía*, núm. 23-24, p. 63-69.
- Burgos (de), A. (1851): "Grandes Cultivos", dins *Instrucción para el pueblo*, vol. 2, Madrid, establecimiento tipográfico de Mellado, col. 2081-2112.
- Cabanyes, F. (1909): "La reforma del aranzel francès", *Fulla Agrícola de la Veu de Catalunya*, núm. 111, p. 3.
- Cadet de Vaux, A. A. (1793): "Extension donnée aux usages économiques de la Pomme-terre", *Feuille du Cultivateur*, núm. 15, 20 de febrer de 1793, p. 63-64.
- Caresmar, J. (1780): *Discurso sobre la Agricultura, Comercio e Industria del Principado de Cataluña*, Edició d'Ernest Lluch, Barcelona, editorial Alta Fulla.
- Cartañà Pinen, J. (2005): *Agronomía e ingenieros agrónomos en la España del siglo XIX*, Barcelona, Ediciones del Serbal.
- Casassas, Ll. (1991): "La Plana de Vic (Catalunya). Incidències de les transformacions socials en una societat i una economia agrària", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 25, p. 183-194.
- Chambers, J.D. i Mingay, G.E. (1966): *The agricultural revolution 1750-1850*, Londres, B. T. Bastford.
- Cieza de León, P. (1922): *La crónica del Perú*, Madrid, Calpe.
- Clusius, C. (1601): *Rariorum Plantarum Historia*, Antwerp, apud Ioannem Moretum.
- Collantes, A. E. i Alfaro, A. (1853): *Diccionario de Agricultura Práctica*, vol. 4, Madrid, imprenta a cargo de D. Antonio Pérez Dubrull.
- Columela, L. J. M. (1979): *Los doce libros de agricultura*, vol. 1, Sociedad Nestlé, A.E.P.A.
- Connell, K. H. (1962): "The potato in Ireland", *Past and Present*, núm. 23, p. 57-71.
- Criviller, J. (1839): *Descipción topográfica de la provincia de Tarragona*, Tarragona, imprenta de Miguel Puigrubí.
- Dandolo (Conte de) (1817): *La Coltivazione dei Pomi di Terra*, Milano, dalla Stamperia Sonzogno e Compagni.
- Dantí, J. (2008): "Els cereals. Retrocés del guaret i conreus intensius", dins *Història Agrària dels Països Catalans*, vol. 3, Barcelona, Universitats dels Països Catalans i Fundació Catalana per a la Recerca, p. 91-123.
- Diversos autors (1758): *Journal Economique*, Année 1758, Paris, chez Antoine Boudet, imprimeur du Roi & du Châtelet.
- Diversos autors (1969-1980): *Gran Enciclopèdia Catalana*, 15 vols., Barcelona.
- Diversos autors (1992a): *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona, edicions 62.

Diversos autors (1992b): *Plantes et cultures nouvelles en Europe occidentale au Moyen Age et a l'époque moderne*, Centre Culturel de l'Abbaye de Flaran.

Diversos autors (2008): *Història Agrària dels Països Catalans*, vol. 3, Edat Moderna, Barcelona, Universitats dels Països Catalans i Fundació Catalana per a la Recerca.

Diversos autors (2010): "El conreu de panís", *Dossier Tècnic*, núm. 41, Barcelona, RuralCat i Generalitat de Catalunya.

Diderot, D. i d'Alembert, J. R. (1765): *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, vol. 13, Neufchâtel: chez Samuel Faulche & Compagnie, Libraires & Imprimeurs.

Dillon, J. T. (1780): *Travels Through Spain*, London, printed for G. Robinson.

Domínguez Martín, R. (1988): *Actividades comerciales y transformaciones agrarias en Cantabria, 1750-1850*, Santander, Universidad de Cantabria.

Doyle, E. (1785): *Instrucción formada de orden del Consejo por D. Enrique Doyle, para el cultivo y uso de las patatas*, Madrid, por D. Antonio de Sancha.

Doyle, E. (1799): *Tratado sobre el cultivo, uso y utilidades de las patatas o papas*, tercera edició, Madrid, en la imprenta real.

Dubuc, A. (1953): "La culture de la pomme de terre en Normandie avant et depuis Parmentier", *Annales de Normandie*, any 3, núm. 1, p. 50-68.

Duran, M. (1997): "La introducción de los cultivos americanos en Cataluña (ss. XVI-XVIII)", dins *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 289-305.

Eiras Roel, A. (1998): "Los productos alimentarios de Ultramar en la agricultura de los países mediterráneos", *Obradoiro de Historia Moderna*, núm. 7, p. 27-88.

El Cura de Linares (1797-1799): *Semanario de Agricultura dirigido a los Párrocos*, Madrid, en la imprenta de Villalpando.

Escolano, G. J. (1610): *Década primera de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Valencia, por Pedro Patricio Mey.

Fàbrega A., Fons R. i Llobet E. (2014): *Fàbriques de Riu*, Ajuntaments de Callús, Navàs, Sant Mateu de Bages i Súria.

Fàbrega, A. (2016): "La introducció i l'expansió de la patata i el blat de moro a Catalunya", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 28, p.13-46.

Faura i Sans, M. (1909): "El mapa agronòmic de Catalunya", *Fulla Agrícola de la Veu de Catalunya*, núm. 113 (22.2.1909), 115 (8.3.1909), 116 (15.3.1909), 119 (5.4.1909), 123 (3.5.1909) i 125 (17.5.1909).

Fernández de Oviedo, G. (1535): *Historia General y Natural de la Indias*, 1ª parte, Sevilla.

Fernández de Oviedo, G. (1851): *Historia General y Natural de la Indias*, vol. 1, Madrid, imprenta de la Real Academia de la Historia.

Fernández Pérez, J. i González Tascón, I. (eds) (1990): *La agricultura viajera. Cultivos y manufacturas de plantas industriales y alimentarias en España y en la América virreinal*, Madrid, CSIC, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Ferrière le Vayer (de), M. i Williot, J. P. (dirs.) (2011): *La pomme de terre de la Renaissance au XXIe siècle*, Rennes, Presses universitaires de Rennes i Presses universitaires François-Rabelais.

- Font i Quer, P. (1987): *Plantas Medicinales*, 10ª edició, Barcelona, editorial Labor.
- Friedrich, F. (1862): "Las patatas como alimento", *La Abeja, revista científica y literaria ilustrada*, vol. 1, p. 103-104 i 145-146, Barcelona, librería de D. Juan Oliveres, editor.
- Frigola (de), V. (1824): *Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*, Barcelona, en la imprenta de la viuda e hijos de don Antonio Brusi.
- Garcés, M. P. (1989): "La terminología del maíz en Aragón, Navarra y Rioja", *Epos: Revista de filología*, núm. 5, p. 99-114.
- García Mouton, P. (1986): «Los nombres españoles del maíz», *Anuario de Letras*, vol. 24, p.121-146.
- Garí, J. A. (1860): *Descripción e historia de la villa de Villanueva y Geltrú*, Villanueva, imprenta y librería de Leandro Creus.
- Gentilcore, D. (2012): *Italy and the Potato: A History, 1550-2000*, London/NewYork, Continuum International Publishing Group.
- Gerarde, J. (1597): *The Herball or Generall Historie of Plantes*, London, John Norton.
- Gifre, P. (1988): "Una contribució a l'estudi de l'agricultura en el corregiment de Girona. Conreus i collites durant la segona meitat del segle XVIII", *Pedralbes: revista d'història moderna*, núm. 8(1), p. 535-547.
- Golobardas, J. B. (1831): *Cataluña en la mano*, Barcelona, imprenta de los hermanos Torras.
- Hawkes, J.G. i Francisco-Ortega, J. (1993): "The early history of the potato in Europe", *Euphytica*, vol. 70, núm. 1, p. 1-7.
- Iglésies, J. (1964): *Manuel Barba i Roca (1752-1822)*, Memòries Acadèmiques, Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmés.
- Kiple, K. F. i Ornelas K. C. (eds.) (2000): *The Cambridge World History of Food*, Cambridge, The Cambridge University Press.
- Larriba, E. (1999): "Un intento de reforma agraria por y para las clases productoras: el Seminario de Agricultura y Artes dirigido a los Párrocos (1797-1808)", *Brocar*, núm. 23, p. 87-117.
- Levi, G. (2014): "The difussion of Maize in Italy: From Resistance to the Peasants' Defeat", dins Aram, B. i Yun Casalilla, B (eds.), *Global goods and the spanish empire, 1492-1824. Circulation, Resistance and Diversity*, New York, Palgrave Macmillan, p. 100-115.
- L. L. C. (1790): *Diario de Madrid*, núm. 124, 3 de maig de 1790, p. 491-492.
- López de Gómara, F. (1554): *La Historia General de las Indias*, Anvers, en casa de Juan Steelsius.
- López Linage, J. (1991): *De papas a patata. La difusión española del tubérculo andino*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- López Linage, J. (2008): *La patata en España. Historia y agroecología del tubérculo andino*, Madrid, Ministerio de Medio Rural, Medio Ambiente y Medio Marino.
- Löhr vom Wachendorf, F. (1959): *La gran plaga. El hambre a través de la historia*, Barcelona, editorial Labor.
- Madoz, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, 16 vols., Madrid.
- Martínez Motiño, F. (1611): *Arte de Cocina, Pasteleria, Vizcocheria y Confetueria*, Madrid,

Luis Sánchez.

Maspons, J. (1907-1916): "Agricultura", dins *Geografia General de Catalunya* de Carreras Candi, vol. 1, Barcelona, establiment editorial d'Albert Martin, p. 467-665.

Massalleres, A. (1909): "Cambi de conreus", *Fulla Agrícola de la Veu de Catalunya*, núm. 114, 1 de març de 1909, p. 3.

Mazoyer, M. i Roudart, L. (1997): *Histoire des agricultures du monde. Du néolithique à la crise contemporaine*, París, Éditions du Seuil.

McNeill, W. H. (1999): "How the Potato Changed the World's History", *Social Research*, vol. 66, núm. 1, p. 67-83.

Meijide Pardo, A. (1984): *Testimonios Históricos sobre la antigüedad del cultivo de la patata en Galicia*, Sada, Gráficas do Castro.

Miñano (de), S. (1826-1829): *Diccionario Geográfico-Estadístico de España y Portugal*, 11 vols., Madrid, imprenta de Pierart-Peralta.

Montoya (de), J. i Segalàs, M. (2010): *Vocabulari bàsic català occità*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de la Vicepresidència, Secretaria de Política Lingüística.

Moreau Kerlidu (1762): "Sur la culture des Pommes de terre, et les avantages que l'on peut retirer de cette plante", *Journal Économique*, Février 1762, p. 57-61.

Moreno Gómez, J. (2010): "De las Indias al Mediterráneo: la batata/patata fruto de Málaga por antonomasia", *Isla de Arriarán. Revista cultural y científica*, núm. XXXV, p. 47-67.

Moreno Gómez, J. (2012): "Vélez-Málaga, capital de la batata", *Boletín de la Sociedad de Amigos de la cultura de Vélez-Málaga*, núm. 11, p. 57-60.

Morineau, M. (1970): "La pomme de terre au XVIIIe siècle", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, any 25, núm. 6, p. 1767-1785.

Morineua, M. (1979): "The potato in the eighteenth century", dins Forster, Robert i Ranum, Orest (eds.), *Food and drink in history. Selections from the Annales, Economies, Societies, Civilisations*, vol. 5, Baltimore/London, The John Hopkins University.

Ó Gráda, C. (1993): "Salud, trabajo y nutrición: Irlanda antes de la hambruna", *Revista de Historia Económica-Journal of Iberian and Latin American Economic History*, any 11, núm. 3, p. 475-502.

Ó Gráda, C. (2015): "Famine in Ireland, 1300-1900", *Working Papers*, Dublin, School of Economics, University College.

Olmedilla, J. (1896): "Datos históricos relativos al conocimiento de la patata", *La Ilustración Española y Americana*, núm. 31, p. 107.

Overton, M. (1996): *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500-1850*. Cambridge, Cambridge University Press.

Paz (de), M. (2013): "El trigo de los pobres. La recepción del maíz en el Viejo Mundo", *BATEY: Revista Cubana de Antropología Sociocultural*, vol. 5, núm. 5.

Pérez García, J. M. (1981): "Aproximación al estudio de la penetración del maíz en Galicia", dins Eiras Roel, A. et al., *La Historia social de Galicia en sus fuentes de Protocolos*, Santiago.

Pérez García, J. M. (1992): "Le mais dans le Nord-Ouest de la péninsule ibérique durant l'ancien régime", dins Ferrand, G. & Lavaud, S. (dir.), *Plantes et Cultures nouvelles en Europe occidentale au Moyen Âge et à l'époque moderne*, Flaran, 12, pp. 81-102.

- Petty, W. (1899): "The Political Anatomy of Ireland", dins *The Economic Writings of Sir William Petty*, vol. I, p. 121-210.
- Piqueras, J. (1992): "La difusión de la patata en España (1750-1850). El papel de las Sociedades Económicas y del clero rural", *Ería, Revista Cuatrimestral de Geografía*, núm. 27, p. 80-89.
- Polo Catalina, J. (1803): *Censo de la riqueza territorial e industrial de España en el año de 1799*, Madrid, en la imprenta real.
- Ponz, A. (1788): *Viage de España*, vol. 14, Madrid, por la viuda de Ibarra, Hijos, y Compañía.
- Presedo Garazo, A. (2009): "A contribución das plantas agrícolas de orixe americana á economía galega nos séculos XVII-XIX: o millo e a pataca", dins Anderson, J., Varela Zapata, J. y Oro Cabana, J.M. (coords.), *América, américas: perspectivas sobre el nuevo mundo y su relación con Europa*, Lugo, AXAC, p.127-146.
- Quer, J. (1784): *La Flora Española*, vol. 6, Madrid, por D. Joachin Ibarra, impresor de cámara de S. M.
- Real Junta de Gobierno del Comercio de Cataluña (1815-1820): *Memorias de Agricultura y Artes*, Barcelona, en la imprenta de Brusi.
- Regueiro, A. M. (1982): "La flora americana en la España del siglo XVI", dins *América y la España del siglo XVI*, Madrid, CSIC, Instituto Fernández de Oviedo.
- Riera Climent, L. i Riera Palmero, J. (2007): "Los alimentos americanos en los Extractos de la Bascongada (1768-1793): El Maíz y la Patata", *ILUIL*, vol. 30, p. 319-332.
- Riu, M. (2004): "Blat de moro i fajol. Cultius nous al senyoriu monàstic de Serrateix (segles XVIII-XIX)", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 17, p. 765-772.
- Rodríguez Galdo, M. X. i Dopico, F. (1980): "Novos cultivos e agricultura tradicional: a pataca en Galicia nos séculos XVIII e XIX", *Revista galega de Estudios Agrarios*, núm. 3, p. 11-37.
- Rodríguez Galdo, M. X. (1991): "Introducción y difusión del cultivo de la patata en España (siglos XVI-XVIII)", dins López Linage, J. (ed.), *De papa a patata. La difusión española del tubérculo andino*, Madrid, Lunwerg editores, p. 81-103.
- Rösener, W. (1995): *Los campesinos en la historia europea*, Barcelona, Crítica.
- Rousselle, P; Elliseche, D; Rousselle, F. (1988): "La pomme de terre. Histoire et recherche", *INRA-mensuel*, núm. 37, p. 1-7.
- Rozier, F. (1844): *Nuevo diccionario de Agricultura*, vols. 9 i 10, Madrid, imprenta y librería de D. Ignacio Boix, editor.
- Salaman, R. N. (1991): *Historia e influencia social de la patata*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Sánchez Romero, G. (1990): "Introducción de los cultivos americanos en el noroeste murciano. El caso de Caravaca en el siglo XVIII", *Anales de Historia Contemporánea*, núm. 8, p. 259-265.
- Sanllehy, M. A. (2014): *Les respostes de la Val d'Aran als qüestionaris de Francisco de Zamora*, Tremp, Garsineu edicions.
- Serra, R. i Ferrer, Ll. (1985): "Un qüestionari de Francisco de Zamora (1789)", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 5, p. 159-207.
- Smith, A. (1794): *Investigación de la naturaleza y causas de la Riqueza de las Naciones*, vol. 1, Valladolid: en la oficina de la viuda e hijos de Santander.

Sobral Neto, M. (1994): “Introdução e expansão de cultura da batata na região de Coimbra (secs. XVII-XIX)”, *Revista portuguesa de Historia*, núm. XXIX, p. 55-83.

Suárez, M. G. (1778): *Memorias instructivas y curiosas sobre Agricultura, Comercio, Industria, Economía, Chymica, Botánica, Historia Natural, etc.*, vol. 2, Madrid, por D. Pedro Marin.

Tena Godoy (de), J. (1798): “Carta sobre el pan de patatas”, *Semanario de Agricultura dirigido a los Párrocos*, núm. 85, 16 d'agost de 1798, p. 111-112, Madrid, en la imprenta de Villalpando.

Texidor, J. (1871): *Flora Farmacéutica de España y Portugal*, Madrid, imprenta de José M. Ducazcal.

Thompson, B. (comte de Rumford) (1800): *Ensayos políticos, económicos y filosóficos*, vol. 1, Madrid, en la imprenta real.

Valdés³⁸ (1790): “Explicación de la voz Batatas para incluir en un Diccionario de la lengua”, *Memorial Literario instructivo y curioso de la corte de Madrid*, vol. 21, núm. 121, novembre 1790, p. 358-366.

Valle Santoro (marqués de) (1840): *Economia Política*, 3ª edició, Madrid, imprenta de Verges.

Viegas Guerreiro, M. (1987): “A cultura da batata, súa introdução na Europa. O caso de Portugal”, *Memórias da Academia das Ciências de Lisboa*, Classe de Letras, vol. XXVI, Lisboa.

Villalba (de), J. (1803): *Epidemiologia Española o Historia Cronológica de las Pestes, Contagios, Epidemias y Epizootias*, vol. 1, Madrid, en la imprenta de D. Fermin Villalpando.

Villares, R. (1984): *A Historia*, Vigo, editorial Galaxia.

Young, A. (1787): «A Tour in Catalonia», *Annals of Agriculture and other useful arts*, vol. VIII, p. 193-275. (Hi ha traducció catalana de 1970: *Viatge a Catalunya-1787-*, Barcelona, edicions Ariel. Reeditat el 1993 per Garsineu).

Young, A. (1793): *Travels during the years 1787, 1788 and 1789*, vol. 1, Dublin, printed for messrs. R. Cross, et al.

Zamora (de) F. (1787-1789): *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, manuscrit n° 18409, Madrid, Biblioteca Nacional de España. (Hi ha una edició de Curial, del 1973).

Zárate (de) A. (1577): *Historia del descubrimiento y conquista de las provincias del Perú*, Sevilla, en casa de Alonso Escrivano.

---

38 Sembla que es tractaria de Pedro Díaz de Valdés.